

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ  
MUSEUM & EXCAVATION

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ  
MUSEUM & EXCAVATION



Πρακτικά Διεθνούς  
Αρχαιολογικού Συνεδρίου  
Proceedings of the International  
Archaeological Conference n Symposium

Η Ελεύθερνα, η Κρήτη  
και ο Έξω Κόσμος  
Eleutherna, Crete  
and the Outside World

ΑΘΗΝΑ - ΡΕΘΥΜΝΟ  
ATHENS - RETHYMNO

2020



NIKOS DASKALANTONAKIS  
NDf

©2020 ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ | ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΣ | ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ  
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ | ΑΜΚΕ "ΝΙΚΟΣ ΔΑΣΚΑΛΑΝΤΩΝΑΚΗΣ - NDF"

**ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ**

ΕΛΛΗΝΙΚΑ-ΑΓΓΛΙΚΑ: Δρ Μιμικά Γιαννοπούλου – Δρ Αθανασία Σοφού

ΙΤΑΛΙΚΑ: Dr Valentina Di Napoli

**ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ**

Κεντρωτής Χρήστος, Grecotel

**ΕΚΤΥΠΩΣΗ | ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ**

Γραφοτεχνική Κρήτης Α.Ε.Ε.

**ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ**

Θεά Μέλισσα, 7ος αιώνας π.Χ., χρυσό κόσμημα από τη Νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας

©Μουσείο αρχαίας Ελεύθερνας

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, καθώς και η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια των εκδοτών, σύμφωνα με τον Νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

ISBN 978-618-00-1858-5

Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου

## Η Ελεύθερνα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΧΡ. ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ – ΜΙΜΙΚΑ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

31 Μαΐου - 2 Ιουνίου 2018  
Grecotel Creta Palace Ρέθυμνο και  
3 Ιουνίου 2018 Μουσείο αρχαίας Ελεύθερνας



ΑΘΗΝΑ - ΡΕΘΥΜΝΟ 2020

©2020 UNIVERSITY OF CRETE | STUDY CENTER MUSEUM OF ANCIENT ELEUTHERNA | MEDITERRANEAN  
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY | AMKE "NIKOS DASKALANTONAKIS - NDF"

**TEXT EDITING**

*GREEK-ENGLISH:* Dr Mimika Giannopoulou – Dr Athanasia Sofou

*ITALIAN:* Dr Valentina Di Napoli

**ART DIRECTION-TYPESETTING**

Kentrotis Christos, Grecotel

**PRINTING | BINDING**

Grafotehniki Kritis

**COVER IMAGE**

Queen bee. Gold ornament from the Orthi Petra Necropolis. 7th century BC.

©Museum of ancient Eleutherna

All rights reserved. No part of this book protected by this copyright notice may be reproduced in any form, electronic or mechanical, or by any information and retrieval system, without the written permission of the copyright holders, according to the greek law 2121/1993.

**ISBN** 978-618-00-1858-5

# Proceedings of the International Archaeological Conference n Symposium

## Eleutherna, Crete and the Outside World

EDITORS:

NICHOLAS CHR. STAMPOLIDIS – MIMIKA GIANNOPOULOU

Thursday, 31 May - 2 June 2018  
Greotel Creta Palace, Rethymno and  
Sunday, 3 June Museum of ancient Eleutherna



ATHENS - RETHYMNO 2020

# ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ORGANIZING COMMITTEE

## **Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης / N. Chr. Stampolidis**

Ομότιμος Καθηγητής Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Διευθυντής Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης  
N. Chr. Stampolidis, Professor of Archaeology, Department of History and Archaeology,  
University of Crete, Director, Museum of Cycladic Art

## **Δρ Αθανασία Κάντα / Dr Athanasia Kanta**

Επίτιμη Διευθύντρια Αρχαιοτήτων Περιφερειακής Ενότητας Ηρακλείου  
Dr Athanasia Kanta, Hon. Director of Antiquities of the Heraklion Prefecture

## **Αναγνώστης Π. Αγελαράκης / Anagnostis P. Agelarakis**

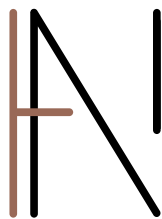
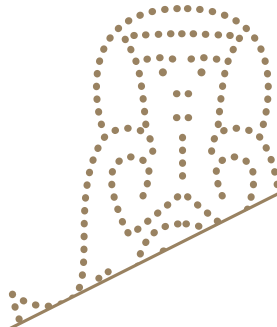
Καθηγητής Ανθρωπολογίας στο Τμήμα Ιστορίας, Πανεπιστημίου Adelphi, Νέας Υόρκης  
11530/ Anagnostis Pan. Agelarakis, Ph.D./, Professor of Anthropology in the Department of History,  
Adelphi University, New York 11530.

## **Αναστασία Τζιγκουνάκη / Anastasia Tzigounaki**

Προϊστάμενη, Εφορεία Αρχαιοτήτων Ρεθύμνου  
Anastasia Tzigounaki, Director, Ephorate of Antiquities of Rethymnon

## **Μιμικά Γιαννοπούλου / Mimika Giannopoulou**

Δρ Αρχαιολόγος  
Mimika Giannopoulou, Dr Archaeologist



**NIKOS DASKALANTONAKIS  
FOUNDATION**

Το Συνέδριο με τίτλο «Η Ελεύθερνα, η Κρήτη και ο Έξω Κόσμος» διοργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο Κρήτης, το Κέντρο Έρευνας και Μελέτης του Μουσείου αρχαίας Ελεύθερνας και την Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, με την υποστήριξη του Ιδρύματος Νίκος Δασκαλαντωνάκης

The Conference entitled "Eleutherna, Crete and the Outside World" was organized by the University of Crete, the Research and Study Center of the Museum of ancient Eleutherna and the Mediterranean Archaeological Society, with the support of the Nikos Daskalantonakis Foundation

# Πρόγραμμα Συνεδρίου Conference Program

## ΠΕΜΠΤΗ 31 ΜΑΪΟΥ 2018 / THURSDAY 31 MAY 2018

<b>17.30</b>	Προσέλευση / Arrival Εγγραφή Συνέδρων / Registration
<b>18.00</b>	Έναρξη του Συνεδρίου / Opening of the Conference
<b>18.00 - 18.30</b>	Χαιρετισμοί / Welcome Speeches
<b>18.30</b>	Καθηγητής Ν. Χρ. Σταμπολίδης, Η Ελεύθερνα και ο Έξω Κόσμος Professor N. Chr. Stampolidis, Eleutherna and the Outside World
<b>20.00</b>	Δεξίωση / Welcome Reception

## ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ 1 ΙΟΥΝΙΟΥ 2018 / FRIDAY 1 JUNE 2018

### Η Ελεύθερνα και ο Έξω Κόσμος I / Eleutherna and the Outside World I

#### 1η Συνεδρία / Session 1

#### Προεδρείο / Chair : Πέτρος Θέμελης – Dario Palermo

<b>9.00</b>	Προσέλευση / Arrival
<b>9.30 - 9.50</b>	Θεμιστοκλής Λιανός, Ένας μίτος από πηλό: σχέσεις Ελεύθερνας-Κυκλάδων-Αττικής μέσα από την κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου
<b>9.50 - 10.10</b>	Antonio Bianco, Pithos burials in the necropolis of Orthi Petra at Eleutherna: some preliminary aspects
<b>10.10 - 10.30</b>	Giacomo Fadelli, Cypriot influences in Early Iron Age Cretan panoply: the evidences of Orthi Petra at Eleutherna
<b>10.30 - 10.50</b>	Κώστας Μάρκος, Μισθοφόροι τοξότες από την Ελεύθερνα – προσεγγίσεις μέσα από τη μελέτη των βελών
<b>10.50 - 11.10</b>	Συζήτηση / Διάλειμμα Discussion / Break

<b>11.10 - 11.30</b>	Βικτώρια Κουντούρη, Εισηγμένη εύθραυστη πολυτέλεια: υάλινα αγγεία από τη νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα
<b>11.30 - 11.50</b>	Δημήτρης Λογοθέτης, Ένα Λιοντάρι εγκλωβισμένο στη χρονοκάψουλα: Το περίαπτο της θεάς Sekhmet από την Ελεύθερνα και η Ανατολή στις ταφικές τελετουργίες της Κρήτης του 8ου αιώνα π.Χ.
<b>11.50 - 12.10</b>	Καθηγητής Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Από το εργαστήριο του Ηφαίστου: Χάλκινες φιάλες με λατρευτική σκηνή από την Ελεύθερνα
<b>12.10 - 12.30</b>	Φίλιππος-Μιχαήλ Ρούσσοσ, Non Omne Quod Nitet (Solum) Aurum Est. Κρατήρες από Εναγική Πυρά από τη Νεκρόπολη της Ελεύθερνας
<b>12.30 - 12.50</b>	Κωνσταντίνος Κορακιανίτης, Imported black-figure sherds from Eleutherna
<b>12.50 - 13.10</b>	Μανόλης Στεφανάκης, Ελεύθερνα: νομισματική κυκλοφορία και εικονογραφικές επιρροές
<b>13.10 - 13.30</b>	Βάννα Νινιού-Κινδελή – Κατερίνα Τζανακάκη, Το ταφικό μνημείο του Ελευθερναίου Σωτηρίου στην Απτέρα: ανασκαφικά δεδομένα και κτερίσματα
<b>13.30 - 13.50</b>	Νίκη Οικονομάκη, Eleutherna beyond its territory: The epigraphic evidence
<b>13.50 - 14.10</b>	Παυλίνα Καραναστάση, Η Ελεύθερνα στους ρωμαϊκούς χρόνους. Μια κρητική πόλη σε μια «παγκοσμιοποιημένη» κοινωνία
<b>14.10 - 14.20</b>	Agamemnon G. Pantel – Beatriz del Cueto, Παρουσίαση της αρχιτεκτονικής αποτύπωσης της ελληνιστικής γέφυρας της αρχαίας Ελεύθερνας
<b>14.20 - 15.40</b>	Συζήτηση / Γεύμα Discussion / Lunch Break

## Η Ελεύθερνα και ο Έξω Κόσμος II / Eleutherna and the Outside World II

### 2η Συνεδρία / Session 2

Προεδρείο / Chair : **Παυλίνα Καραναστάση – Louis A. Ruprecht Jr.**

<b>15.40 - 16.00</b>	Πέτρος Θέμελης, οι αστικές επαύλεις της Ελεύθερνας και τα πρότυπά τους
<b>16.00 - 16.20</b>	Σταυρούλα Μαρκουλάκη, Κίσαμος-Ελεύθερνα: η διαμόρφωση της κατοικίας και το περιβάλλον της κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας
<b>16.20 - 16.40</b>	Δημήτριος Σχοινοχωρίτης, Διόνυσος και Σάτυρος: Ένα Αττικό (;) Τραπεζοφόρο στην Ελεύθερνα
<b>16.40 - 17.00</b>	Νταλαπέρας Σωτήριος, Λίθοι επί παραγγελία; Εισηγμένα αρχιτεκτονικά μέλη από την Βασιλική της Αγίας Ειρήνης στην Ελεύθερνα
<b>17.00 - 17.20</b>	Αναστασία Γιαγκάκη, Οι σχέσεις της Ελεύθερνας με τον μεσογειακό χώρο κατά την πρώτη Βυζαντινή περίοδο της Κρήτης μέσα από τη μελέτη της κεραμικής
<b>17.20 - 17.40</b>	Ναταλία Πούλου, Η Ελεύθερνα και η Κρήτη στα θαλάσσια δίκτυα της ανατολικής Μεσογείου κατά την Βυζαντινή περίοδο
<b>17.40 - 18.00</b>	Διάλειμμα / Break



- |                      |  |
|----------------------|--|
| <b>18.00 - 18.20</b> | Τσιγωνάκη Χριστίνα, Η Ελεύθερνα και οι Άραβες: με αφορμή ένα νομισματικό εύρημα από τις ανασκαφές του Τομέα ΙΙ στο Πυργί   |
| <b>18.20 - 18.40</b> | Anagnostis P. Agelarakis, Bioarchaeological evidence reflective of the use of the kick-wheel by a female ceramicist in Archaic Eleutherna is juxtaposed to a projected counterpart from the Late Classical period in Thasos island                     |
| <b>18.40 - 19.00</b> | Agelarakis Argiro – Anagnostis P. Agelarakis, Investigation on the nature, availability, and medical effectiveness of Hippocratic cataplasms potentially used in the treatment of head trauma of Eleuthernian warriors and elsewhere in ancient Greece |

## Ο Πρινιάς και ο Έξω Κόσμος / Prinias and the Outside World

### 3η Συνεδρία / Session 3

Προεδρείο / Chair : **Αθανασία Κάντα – Maria Intrieri**

- |                      |   |
|----------------------|---|
| <b>19.00 - 19.20</b> | Salvatore Rizza, Tipologie tombali ed organizzazione spaziale nella necropolis di Siderospilia a Priniàs  |
| <b>19.20 - 19.40</b> | Katia Perna, La necropoli di Siderospilia a Priniàs nell'ambito delle relazioni tra Creta e l'Egeo  |
| <b>19.40 - 20.00</b> | Giacomo Biondi, La ceramica protogeometrica della necropoli di Siderospilia di Priniàs e i contatti esterni dell'anonima città sulla Patela agli inizi del I millennio a.C. |
| <b>20.00 - 20.20</b> | Antonella Pautasso, Il "Signore dei leoni" a Priniàs. Recezione delle immagini e processi identitari a Creta nell'età del Ferro   |
| <b>20.20 - 20.40</b> | Rossella Gigli Patanè, Gli ori di Priniàs   |
| <b>20.40 - 21.00</b> | Συζήτηση / Discussion   |

## ΣΑΒΒΑΤΟ 2 ΙΟΥΝΙΟΥ 2018 / SATURDAY 2 JUNE 2018

Κρήτη, Κύπρος, Αιγαίο και Ανατολική Μεσόγειος /  
Crete, Cyprus, the Aegean and the Eastern Mediterranean

### 4η Συνεδρία / Session 4

Προεδρείο / Chair : **Αναγνώστης Π. Αγελαράκης – Antonella Pautasso**

- |                      |   |
|----------------------|---|
| <b>9.00</b>          | Προσέλευση / Arrival  |
| <b>9.30 - 9.50</b>   | Μιμίκα Κρίγκα, Η διακίνηση προϊόντων και αντικειμένων κύρους στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο λίγο πριν την ηφαιστειακή έκρηξη της Θήρας     |
| <b>9.50 - 10.10</b>  | Ελευθέριος Πλάτων, Χαυλιοφόρα σκαραβοειδή στα ανατολικοκρητικά μινωικά ιερά: μία θρησκευτική ιδέα αιγυπτιακής προέλευσης αναμορφωμένη στην Κρήτη; |
| <b>10.10 - 10.30</b> | Αναστασία Τζιγκουνάκη – Άρτεμις Καρναβά, Εγχάρακτα και εμπίεστα αντικείμενα από τη μινωική θέση Καλό Χωράφι Μυλοποτάμου                           |

<b>10.30 - 10.50</b>		A. Κάντα, Ν. Χρ. Σταμπολίδης – Α. Τζιγκουνάκη – Μ. Στεφανάκης, Movements of people from Mainland Greece to Crete and Cyprus. The case of the fortified citadel of Orne in the framework of historical developments in the SE Mediterranean
<b>10.50 - 11.10</b>		Isabella Bossolino, Crete and Dodecanese Islands in the Early Iron Age: Contacts, Exchanges, Influxes
<b>11.10 - 11.30</b>		Συζήτηση / Διάλειμμα Discussion / Break
<b>11.30 - 11.50</b>		Louis A. Ruprecht Jr., Cosmopolitan Crete in the Homeric Age: How a Place of Mixing Became a Place for Monsters
<b>11.50 - 12.10</b>		Eleonora Pappalardo, The art of the exchange
<b>12.10 - 12.30</b>		Maria Intrieri, Crete and Athens
<b>12.30 - 12.50</b>		Κατερίνα Τζανακάκη, Η λατρεία του Ηρακλή στην Κυδωνία στο πλαίσιο των πανελλήνιων πολεμικών γεγονότων του 5ου αιώνα π.Χ.
<b>12.50 - 13.10</b>		Χρύσα Σοφιανού – Κατερίνα Μονιάκη, Επιρροές από την Ανατολή: Πρόσφατες ανασκαφές στην Πραισό
<b>13.10 - 15.30</b>		Συζήτηση / Διάλειμμα για γεύμα Discussion / Lunch break

## Κρήτη, Κύπρος, Αιγαίο και Ανατολική Μεσόγειος II / Crete, Cyprus, the Aegean and the Eastern Mediterranean II

### 5η Συνεδρία / Session 5

Προεδρείο / Chair : **Αναστασία Τζιγκουνάκη – Eleonora Pappalardo**

<b>15.30 - 15.50</b>		Ελπίδα Χατζηδάκη, «...Κατά Θάλασσαν οι Φαλασάρνιοι...»
<b>15.50 - 16.10</b>		Απόστολος Κ. Παπιομίτογλου, Πέρα από την Αλεξάνδρεια: οι σχέσεις των κρητικών πόλεων με τους Πτολεμαίους μονάρχες μέσα από την εξέταση των επιγραφικών μαρτυριών.
<b>16.10 - 16.30</b>		Αθανασία Κάντα, A «thalassa» at Knossos
<b>16.30 - 16.50</b>		Martha W. Baldwin Bowsky, Klio's Clay II: More Inscribed Instrumenta Domestica from Lappa (Crete)
<b>16.50 - 17.10</b>		Νίκος Βασιλάκης, «Λύττου δε επίνειον ἔστιν ἡ λεγόμενη Χερρόνησος» Χερσόνησος εμπορικό κέντρο και σταθμός θαλάσσιων δρόμων από την ρωμαϊκή περίοδο έως την εγκατάλειψη της πόλης
<b>17.10 - 17.30</b>		Μαριάτζελα Ιέλο, Ένας επιτυχημένος μετανάστης: Ανδρόμαχος ο Κρης, αρχίατρος του αυτοκράτορα Νέρωνα στη Ρώμη

## Κρήτη και Σικελία / Crete and Sicily

### 6η Συνεδρία / Session 6

Προεδρείο / Chair : Έλευθέριος Πλάτων – Martha W. Baldwin Bowsky

- |                      |  |  |
|----------------------|--|--|
| <b>17.30 - 17.50</b> |  | Lou de Barbarin, Stylistic links between Crete and Sicily: on some late geometric and orientalisng tableware from Megara Hyblaea                       |
| <b>17.50 - 18.10</b> |  | Dario Palermo, Creta e la Sicilia da Gela alla fondazione di Akragas   |
| <b>18.10 - 18.30</b> |  | Paolo Daniele Scirpo, Tracce di culti cretesi in Sicilia   |
| <b>19.00</b>         |  | Εορτασμός 40 χρόνων λειτουργίας του Πανεπιστημίου Κρήτης<br>- Φορτέτσα Ρεθύμνου<br>Celebration of 40 years of University of Crete - Fortetsa Rethymnon |

### ΚΥΡΙΑΚΗ 3 ΙΟΥΝΙΟΥ 2018 / SUNDAY 3 JUNE 2018

- |                      |  |   |
|----------------------|--|---|
| <b>10.00 π.μ.</b>    |  | Αναχώρηση για την Ελεύθερνα από το ξενοδοχείο Grecotel Creta Palace /<br>Departure for Eleutherna from Grecotel Creta Palace  |
| <b>10.30 - 12.30</b> |  | Ξενάγηση στην Ελεύθερνα και το Μουσείο της αρχαίας Ελεύθερνας /<br>Guided tour of ancient Eleutherna by Professor N. Chr. Stampolidis   |
| <b>12.30 - 13.30</b> |  | «Από το εργαστήριο του Ηφαίστου». Κατασκευή χάλκινων αντικειμένων<br>στο Μουσείο αρχαίας Ελεύθερνας από τον Δημήτρη Αλεξάνδρου, στο πλαίσιο<br>πειραματικού Αρχαιολογικού Προγράμματος του Ν. Σταμπολίδη /<br>"From the Workshop of Hephaestus". Construction of bronze utensils at the<br>Museum of Ancient Eleutherna by Dimitris Alexandros, part of the<br>experimental Archaeological Program directed by Prof. N. Stampolidis |
| <b>14.00 - 16.00</b> |  | Γεύμα στην Ελεύθερνα / Lunch in Eleutherna  |
| <b>16.00</b>         |  | Αναχώρηση για το Ρέθυμνο / Departure for Rethymno   |

ΕΛΕΥΘΕΡΡΑ

MUSEUM & EXCAVATION

# Περιεχόμενα

## Contents

Πρόλογος I / Foreword I .....	16-17
Πρόλογος II / Foreword II .....	18-19
Πρόλογος III / Foreword III .....	20-23
<b>Η Ελεύθερνα και ο Έξω Κόσμος / Eleutherna and the Outside World</b>	
Νικόλαος Χρ. Σταμπολίδης, Η Ελεύθερνα και ο Έξω Κόσμος .....	26
Θεμιστοκλής Γ. Λιανός, Ένας μίτος από πηλό: σχέσεις Ελεύθερνας - Κυκλάδων - Αττικής μέσα από την κεραμική της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου .....	41
Antonio Bianco, Sepolture in pithos nella necropoli di Orthi Petra a Eleutherna: alcuni aspetti preliminari .....	50
Giacomo Fadelli, L'apporto cipriota nella definizione della panoplia cretese alto arcaica: il caso di Orthi Petra .....	57
Κωνσταντίνος Β. Μάρκος, Μισθοφόροι τοξότες από την Ελεύθερνα. Προσεγγίσεις μέσα από τη μελέτη των βελών .....	66
Βικτώρια Π. Κουντούρη, Μια εισηγμένη(;) εύθραυστη πολυτέλεια: υάλινα αγγεία από τη Νεκρόπολη της Ορθής Πέτρας .....	74
Δημήτρης Λογοθέτης, Ένα λιοντάρι εγκλωβισμένο στη χρονοκάψουλα: το περίαπτο της θεάς Sekhmet και η Ανατολή στις ταφικές τελετουργίες της Κρήτης του 8ου αι. π.Χ. ....	80
Nikolaos Chr. Stampolidis, From the workshop of Hephaistus: bronze bowls with ritual scenes from the necropolis at Orthi Petra, Eleutherna .....	90
Φίλιππος-Μιχαήλ Ρούσσοσ, Non omne quod nitet (solum) aurum est Κρατήρες από εναγική πυρά από τη Νεκρόπολη της Ελεύθερνας .....	101
Κωνσταντίνος Κορακιανίτης, Imported black-figured sherds from Eleutherna .....	113
Μανόλης Ι. Στεφανάκης, Ελεύθερνα: νομισματική κυκλοφορία και εικονογραφικές επιρροές (6ος-1ος αι.) .....	130
Βάννα Νινιού-Κινδελή – Κατερίνα Τζανακάκη, Άπτερα Το ταφικό μνημείο II: ανασκαφικά δεδομένα και ερμηνευτική προσέγγιση .....	143
Niki Oikonomaki, Eleutherna beyond its territory: the epigraphic evidence .....	157

Παυλίνα Καραναστάση, Η Ελεύθερνα στους ρωμαϊκούς χρόνους. Μια κρητική πόλη σε μια «παγκοσμιοποιημένη» κοινωνία .....	165
Petros Themelis, The urban villas of Eleutherna (sector I) .....	174
Σταυρούλα Μαρκουλάκη, Κίσαμος - Ελεύθερνα: η διαμόρφωση της κατοικίας και το περιβάλλον της κατά την περίοδο της ρωμαϊοκρατίας .....	184
Δημήτριος Σχοινοχωρίτης, Διόνυσος και Σάτυρος: ένα αττικό τραπεζοφόρο στην Ελεύθερνα .....	196
Σωτήριος Ε. Νταλαπέρας, Λίθοι επί παραγγελία; Εισηγμένα αρχιτεκτονικά γλυπτά από τη βασιλική της Αγίας Ειρήνης στην Ελεύθερνα .....	206
Anastasia G. Yangaki, The study of pottery from Eleutherna as a source of information on the region and its relations with the Mediterranean during Crete's first Byzantine period.....	212
Ναταλία Πούλου, Η Ελεύθερνα και η Κρήτη στα θαλάσσια δίκτυα της ανατολικής Μεσογείου κατά την Βυζαντινή περίοδο .....	225
Anagnostis P. Agelarakis, Bioarchaeological evidence reflective of the use of the kick-wheel by a female ceramicist in Archaic Eleutherna .....	234
Argiro Agelarakis – Anagnostis P. Agelarakis – Benjamin Weeks, Investigation on the nature, preparation, and medical effectiveness of Hippocratic cataplasms potentially used in the treatment of head trauma among warriors in Eleutherna and elsewhere in ancient Greece.....	247
 <b>Παρουσίαση Poster / Poster session abstract</b>	
Agamemnon G. Pantel, Architectural documentation recording of the Eleftherna bridge by students from the island of Puerto Rico .....	257
 <b>Ο Πρινιάς και ο Έξω Κόσμος / Prinias and Outside World</b>	
Salvatore Rizza, Tipologie tombali e organizzazione spaziale nella necropoli di Siderospilia a Priniàs.....	262
Katia Perna, La necropoli di Siderospilia a Priniàs nell'ambito delle relazioni tra Creta e l'Egeo .....	270
Giacomo Biondi, La necropoli protogeometrica di Siderospilia e i contatti esterni dell'anonimo insediamento sulla Patela di Priniàs agli inizi del I millennio a.C.....	278
Antonella Pautasso, The "Master of lions" at Priniàs. Function of images and identity construction in iron age Crete .....	286
Rossella Gigli Patanè, The Gold of Priniàs .....	293
 <b>Η Κρήτη, η Κύπρος, το Αιγαίο και η Ανατολική Μεσόγειος Crete Cyprus, the Aegean and the Eastern Mediterranean</b>	
Δήμητρα (Μιμικά) Κρίγκα, Η διακίνηση προϊόντων και αντικειμένων κύρους στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο λίγο πριν από την ηφαιστειακή έκρηξη της Θήρας. Περίπτωση μελέτης: Ακρωτήρι Θήρας .....	304

Λευτέρης Πλάτων, Χαυλιοφόρα σκαραβοειδή στα ανατολικοκρητικά μινωικά ιερά: μία θρησκευτική ιδέα αιγυπτιακής προέλευσης αναμορφωμένη στην Κρήτη;	312
Anastasia Tzigounaki – Artemis Karnava, Incised and impressed objects from Kalo Chorafi, Mylopotamos in Rethymno	319
Athanasia Kanta – Nikolaos Chr. Stampolidis – Anastasia Tzigounaki – Manolis Stefanakis, Movements of people from mainland Greece to Crete and Cyprus. The case of the fortified citadel of Orne in the framework of historical developments in the southeast Mediterranean	329
Louis A. Ruprecht Jr., MYTHS, MARVELS, MONSTERS: Cosmopolitan mixing on Crete in the Homeric Bronze Age	338
Eleonora Pappalardo, The art of the exchange	351
Maria Intrieri, Crete and Athens: Philia relations between myth and reality	358
Κατερίνα Τζανακάκη, Η λατρεία του Ηρακλή στην Κυδωνία στο πλαίσιο των πανελλήνιων πολεμικών γεγονότων του 5ου αιώνα π.Χ.	365
Χρύσα Σοφιανού – Κατερίνα Μονιάκη, Επιρροές από την Ανατολή: πρόσφατες ανασκαφές στην Πραισό	376
Ελπίδα Χατζηδάκη, «... Κατά θάλασσαν οι Φαλασάρνιοι...»	384
Απόστολος Κ. Παπιομίτογλου, Πέρα από την Αλεξάνδρεια: οι σχέσεις των κρητικών πόλεων με τους Πτολεμαίους μονάρχες μέσα από την εξέταση των επιγραφικών μαρτυριών	395
Athanasia Kanta, Movements of people from mainland Greece to Crete and Cyprus A “thalassa” at Knossos	405
Martha W. Baldwin Bowsky, Klio’s clay II: more inscribed instrumenta domestica from Lappa (Crete)	411
Νικόλαος Θ. Βασιλάκης, Αρχαία Χερσόνησος: Εμπορικό κέντρο και σταθμός θαλάσσιων δρόμων από την Ρωμαϊκή περίοδο έως την εγκατάλειψη της πόλης	421
Μαρία Άντζελα Ιέλο, Ένας επιτυχημένος μετανάστης: Ανδρόμαχος ο Κρης, αρχίατρος του αυτοκράτορα Νέρωνα στη Ρώμη	431
<b>Η Κρήτη και η Σικελία / Crete and Sicily</b>	
Lou de Barbarin, Crete and Sicily: Late Geometric and Orientalizing pottery from Megara Hyblaea	440
Dario Palermo, Creta e la Sicilia da Gela alla fondazione di Akragas	456
Paolo Daniele Scirpo, Ίχνη κρητικών λατρειών στη Σικελία: η Αφροδίτη στην Γέλα	463

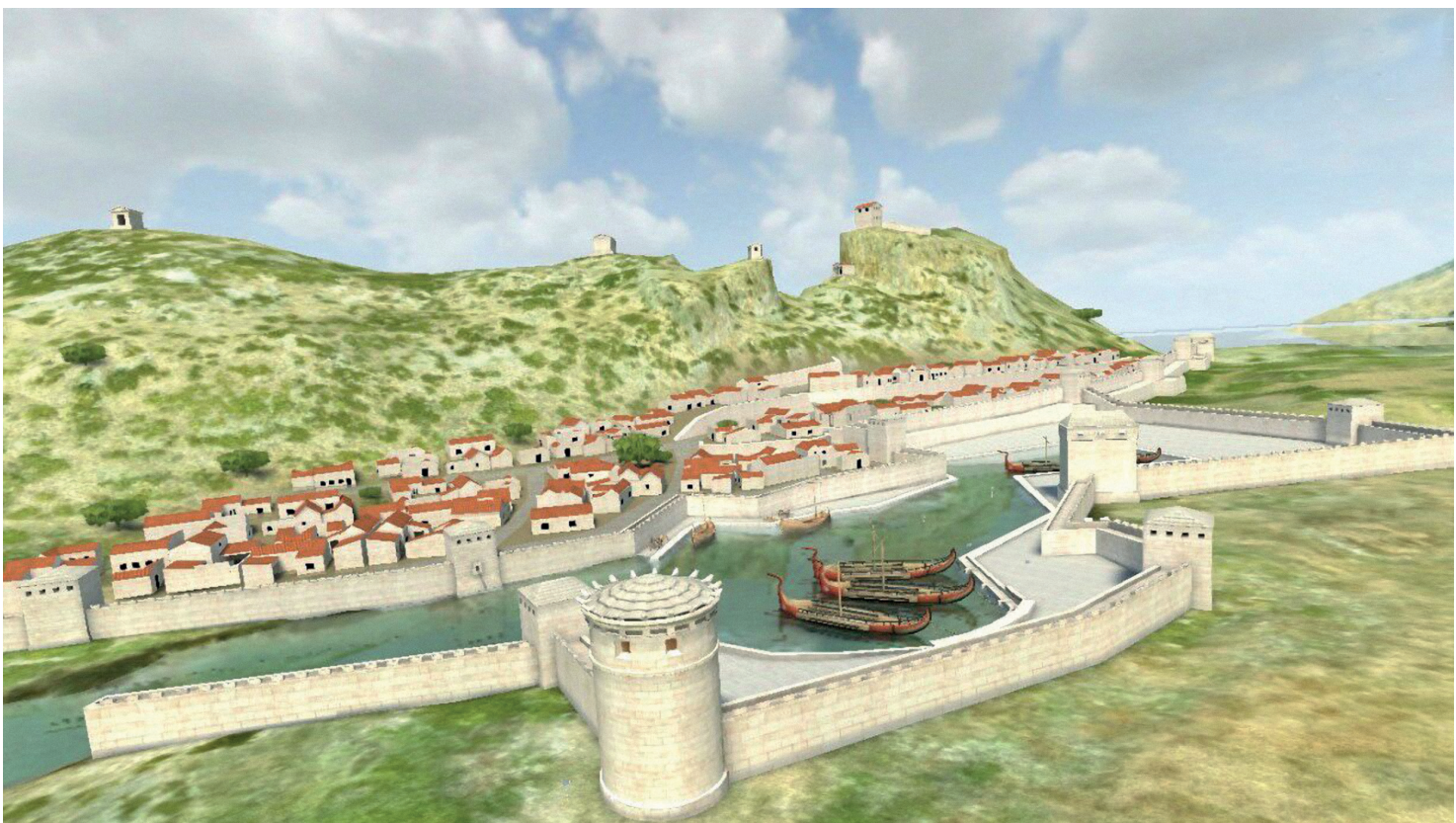
# «... Κατά θάλασσαν οι Φαλασάρνιοι...»

Ελπίδα Χατζηδάκη

Φαλάσαρνα και Ελεύθερνα: δύο πόλεις-κράτη της ελληνοιστικής Κρήτης με κοινό παρελθόν στην ύστερη νεολιθική, πρωτομινωική και μεσομινωική περίοδο, όπως συμπεραίνεται από την περισυλλογή κεραμικής, λεπίδων οψιανού, μαρμάρινο θραύσμα κυκλαδικού ειδωλίου και ανασκαφικά δεδομένα από την επίχωση της θεμελίωσης του γεωμετρικού - αρχαϊκού μεγάρου<sup>1</sup>.

Το προϊστορικό παρελθόν της Φαλάσαρνας είναι ακόμη άγνωστο, δεδομένου ότι δεν έχουν πραγματοποιηθεί ανασκαφές στην ακρόπολη, όπως απλώνεται επάνω στον απότομο και φυσικά οχυρωμένο λόφο Καστρί στα παράλια της χερσονήσου της Γραμβούσας. Ωστόσο, το προϊστορικό όνομα της πόλης, τα κατάλοιπα κυκλώπειων τειχών, λεπίδων οψιανού και άφθονης κεραμικής διάσπαρτα επάνω στο λόφο, στοιχειοθετούν την διαχρονικότητα της κατοίκησης στην ακρόπολη της. Κεραμική της ύστερης νεολιθικής, της μεσομινωικής και λιγότερο της υστερομινωικής περιόδου παρατηρήθηκε όχι μόνο επάνω στο συγκεκριμένο λόφο, αλλά και κατά μήκος ολόκληρης της χερσονήσου της Γραμβούσας. Το λιμάνι της ήταν στην ίδια θέση, στη βάση του λόφου Καστρί, όπου σήμερα βρίσκονται οι λιμενικές εγκαταστάσεις της ελληνοιστικής περιόδου (Εικ. 1). Είναι πολύ πιθανό κάποια κοσμογονική τεκτονική ρήξη να γκρέμισε τον οικισμό στη θάλασσα, και οι εναπομείναντες κάτοικοι τρομαγμένοι να στράφηκαν σε ασφαλέστερες τοποθεσίες στην ενδοχώρα.

Ο λόφος Καστρί εγκαταλείφθηκε πιθανόν γύρω στο 1700 π.Χ. ή λίγο αργότερα και κατοικήθηκε ξανά κατά τον 8ο και 7ο αι. π.Χ. από το ελληνικό φύλο των Δωριέων. Στην περιοχή Καβούσι της Φαλάσαρνας ανασκάφηκαν νεκρικοί θάλαμοι λαξευμένοι στο φυσικό βράχο, που περιείχαν καύσεις νεκρών και δεκάδες κτερίσματα<sup>2</sup>. Τα αγγεία φέρουν γεωμετρικά μοτίβα, μαιάνδρους και τρίγωνα και χρονολογούνται στον 8ο αι. π.Χ.<sup>3</sup>. Κεραμική των γεωμετρικών χρόνων με ανατολίζουσα



Εικ. 1 Ψηφιακή αναπαράσταση του ελληνοιστικού λιμανιού της Φαλάσαρνας από τον Gunnar Liestol.

1. Θέμελης 2002, 25-29.  
2. Τζεδάκης 1970, 468, πίν. 439. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 2012, 25.  
3. Τα ευρήματα εκτίθενται στο Μουσείο Κισάμου.



διακόσμηση και τεχνοτροπία συναντάται σποραδικά στα ανασκαφικά στρώματα του λιμανιού, γεγονός που αντανάκλα τις πολιτιστικές ανταλλαγές με τους λαούς της Ανατολής.

Αγγεία της ίδιας εποχής αλλά και προγενέστερα του 9ου αι. π.Χ. ανασκάφηκαν και στο γεωμετρικό νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας στην Ελεύθερνα, ενώ γνωστές είναι οι περίτεχνες χάλκινες φιάλες και η ασπίδα με την λεοντοκεφαλή, που κοσμούν τα Μουσεία του Ρεθύμνου και της Ελεύθερνας<sup>4</sup>. Τα κομψοτεχνήματα των τάφων και των ταφικών πυρών τεκμηριώνουν επαφές και εμπόριο όχι μόνο με την υπόλοιπη Κρήτη, αλλά και με τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο, την Αίγυπτο, και την Συροπαλαιστίνη.

Τα δωρικά φύλλα εισέβαλαν στην περιοχή και των δύο πόλεων και εγκαταστάθηκαν στο χώρο των παλαιότερων οικισμών κατά την διάρκεια των επονομαζόμενων «Σκοτεινών Χρόνων». Λογικά η Φαλάσαρνα θα ήταν από τις πρώτες εγκαταστάσεις στο νησί, αφού η τοποθεσία της βρίσκεται στο κοντινότερο σημείο της Κρήτης με την Πελοπόννησο. Εξάλλου, είναι γνωστό ότι το νησί των Κυθήρων αποτελούσε αποικία της Κυδωνίας ήδη από την πρωτομινωική και μεσομινωική περίοδο, από όπου έκανε εισαγωγή αγγείων<sup>5</sup>.

Οι βαθιές ρίζες των Φαλασαρνίων ως παλαιών κατοίκων της περιοχής όπου βρίσκονται και σήμερα, χαράχθηκαν στο κείμενο επιγραφής του τέλους του 3ου αι. π.Χ. «... ΠΟΛΙΝ ΚΑΙ ΓΑΝ ΕΧΟΝΤΑΣ ΑΥΤΟΥΣ ΤΑΝ ΑΥΤΩΝ ΕΚΑΤΕΡΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΝΟΜΟΙΣ ΧΡΩΜΕΝΟΥΣ ΤΟΙΣ ΑΥΤΩΝ ΕΚΑΤΕΡΟΥΣ ...» (Εικ. 2)<sup>6</sup>. Οι στίχοι προέρχονται από κείμενο επιγραφής λίθινης στήλης που βρέθηκε το 1994 στην τοποθεσία Τύλιφος, όμορο της Φαλάσαρνας και μνημονεύει την συμμαχία μεταξύ της Φαλάσαρνας και της γειτονικής πόλης της Πολυρρήνιας με διαιτησία των Σπαρτιατών (Εικ. 3)<sup>7</sup>. Το κείμενο αποτελεί βασική μαρτυρία ιστορικών γεγονότων και αντανάκλα την κοινωνική, νομική και οικονομική υπόσταση και των δύο πόλεων, ως ανεξάρτητων κρατών με πανάρχαια νομοθεσία και μακρύ ιστορικό παρελθόν.

Στον νέο οικισμό καθιερώθηκε η δωρική διάλεκτος, όπως αναγράφεται σε θραύσμα επιγραφής του τέλους του 6ου αι. π.Χ.<sup>8</sup>.

Α Ι Δ Ι Θ ι  
Β Ι ανακ  
να αφιερωθεί στο θεό (Εικ. 4)<sup>9</sup>.

Είναι πιθανό να σχετίζεται με ένα νόμο που είχε αρχικά αναρτηθεί σε κάποιο ιερό χώρο, όπως συνηθιζόταν με τις συνθήκες και τους νόμους<sup>10</sup>. Παρόλο που πρόκειται για σπάραγμα επιγραφής, εν τούτοις η αρχαϊκή γραφή της σε συνδυασμό με το κείμενο της επιγραφής της Τυλίουφου *κατά τα αρχαία*, υποδηλώνει την ύπαρξη νομικού πλαισίου στη Φαλάσαρνα ήδη από τον 6ο αι. π.Χ., και προστίθεται στα κείμενα πρώιμων νόμων των πόλεων της δυτικής Κρήτης, όπως η Ελεύθερνα<sup>11</sup> και η Αξός<sup>12</sup>. Πρόκειται για



Εικ. 2 Η λίθινη στήλη από την Τύλιφο με την επιγραφή συνθήκης μεταξύ Φαλάσαρνας και Πολυρρήνιας. Μουσείο Κισάμου (ΜΚ 191). 290-280 π.Χ.



Εικ. 3 Σχέδιο της παράστασης της στήλης του Δικτυνναίου (Savignoni - De Sanctis 1901, 302, εικ. 9).



Εικ. 4 Θραύσμα ύστερης αρχαϊκής επιγραφής από τη Φαλάσαρνα.

4. Σταμπολίδης 1990, 393. Σταμπολίδης 1994, 112, 116-118. Σταμπολίδης 1998, 125-128. Σταμπολίδης 2016.

5. Broodbank - Kiriatzi 2007, 254.

6. Μαρκουλάκη 2001. Martinez 2012.

7. Αντίγραφο της παραπάνω επιγραφής βρέθηκε και στο ιερό του Δικτυνναίου στη χερσόνησο της Σπάθας, 14 χλμ. βορειοανατολικά της Φαλάσαρνας, από την οποία διασώθηκαν μόνο επτά στιχοσειρές. Εν τούτοις, διαφέρει η ανάγλυφη παράσταση και πρωτότυπη απεικόνιση των δύο θεοτήτων-προστάτιδων των δύο πόλεων (Savignioni - De Sanctis 1901, 494, Guarducci 1939. *ICrII*, XI και XIX. Chaniotis 1996, 179). Η επώνυμη νύμφη Φαλάσαρνη ή άλλως Ευπλοία στέκεται στο ακρόπρωρο πολεμικού πλοίου επισφραγίζοντας δια χειραφίας την συνθήκη ειρήνης με την Αρτέμιδα-Δίκτυνα, προστάτιδα της Πολυρρήνιας, η οποία στέκεται μπροστά από ιερό δένδρο και αίγα. Το ανάγλυφο του πολεμικού πλοίου απεικονίζεται με σιγμοειδή στόλο και έμβολο, ενώ χαμηλά στο εξωτερικό της πλώρης διακρίνεται ο γνωστός οφθαλμός, που κοσμούσε τα αρχαία πλοία. Η ύπαρξη θεότητας υποστηριζόμενη από το σύμβολο κυριαρχίας της Φαλάσαρνας, δηλαδή τον στόλο της, τεκμηριώνει την ναυτική δραστηριότητά της στην οποία βασίστηκε η οικονομική ευημερία της.

8. Η επιγραφή βρέθηκε το 2005 επαναχρησιμοποιημένη σε τμήμα των βορείων μακρών τειχών της αρχαίας πόλης.

9. Sekunda 2004-2009a, 592.

10. Gagarin - Perlman 2016, 44.

11. *ICrII*, XII 1-19. Van Effenterre 1991. Gagarin - Perlman 2016, 224-253.

12. *ICrII*, V 1-16. Perlman 2014. Gagarin - Perlman 2016, 147-180.

ένα εύρημα που τελικά παραπέμπει στην κύρια προσφορά της Κρήτης στην Δημοκρατία: το νομικό δίκαιο. Στην επιγραφή της Τυλίουφου δεν αναφέρεται ονομαστικά κάποιος στρατηγός ή ναύαρχος των συμβαλλομένων πόλεων, μια ένδειξη του πολιτικού συστήματος της Κρήτης όπου την εξουσία ασκούσαν μερικές οικογένειες της στρατιωτικής τάξης.

Το πολιτικό σύστημα βασιζόταν στην αβασίλευτη αριστοκρατία, όπως συμπεραίνεται όχι μόνο από την επιγραφή της Τυλίουφου, αλλά και από άλλα επιγραφικά κείμενα των κρητικών πόλεων<sup>13</sup>. Είναι ευνόητο ότι θα υπήρξαν διοικητικές ή νομοθετικές διαφορές, εφόσον άλλες πόλεις ήταν παράλιες, με διέξοδο προς τη θάλασσα, και άλλες βρίσκονταν στα ορεινά και πεδινά, με προνόμιο την εύφορη γη. Φαίνεται ότι η δωρική αριστοκρατική τάξη, αποτελώντας την στρατιωτική ηγεσία των πόλεων, περιόρισε τους ηττημένους αυτόχθονες Μινωίτες σε μια δευτερεύουσα κοινωνική τάξη, η οποία ήταν υποχρεωμένη να καλλιεργεί τη γη και να καταβάλλει φόρους στην πολιτεία. Η υποτελής αυτή τάξη, που δεν είχε δικαίωμα ψήφου, αποτέλεσε την οικονομική βάση του κρητικού κοινωνικού συστήματος<sup>14</sup>, το οποίο λειτούργησε προς όφελος της πολιτείας. Είναι η ίδια πολιτεία, που με την υποδομή αυτή προσέφερε στην κοινωνία της νομική κάλυψη, οικονομική στήριξη, πολιτιστική ανάπτυξη και στρατιωτική προστασία, αναδεικνύοντάς την σε ναυτική δύναμη κατά το τελευταίο τρίτο του 4ου αι. π.Χ.

Η γεωγραφική και στρατηγική θέση της Φαλάσαρνας, που της έδιναν την δυνατότητα ελέγχου των θαλάσσιων δρόμων προς την βόρεια Αφρική, υπήρξε η αιτία εμπλοκής της στη διεθνή πολιτική σκηνή και συνέβαλε στην απότομη οικονομική και στρατιωτική της άνοδο. Η ευκαιρία δόθηκε το 333 π.Χ., με την ήττα του βασιλιά των Περσών Δαρείου ΙΙΙ από το στρατό του Μεγάλου Αλεξάνδρου στη μάχη της Ισού. Το γεγονός αυτό οδήγησε στα στρατηγικά σχέδια μιας περσο-σπαρτιατικής συμμαχίας, που είχε ως στόχο την αναχαίτιση της εκστρατείας των Μακεδόνων κατά της περσικής αυτοκρατορίας<sup>15</sup>.

Το γεγονός αυτό αποτέλεσε το εφαλτήριο δημιουργίας μιας ναυτικής βάσης στην Κρήτη, προκειμένου να μεταφερθεί ο πόλεμος στο Αιγαίο, όπου ο περσικός και σπαρτιατικός στόλος υπερτερούσαν του μακεδονικού. Υπολογίζεται ότι οι εργασίες της διάνοιξης και οχύρωσης του λιμανιού της Φαλάσαρνας ξεκίνησαν εσπευσμένα, πιθανόν τον Δεκέμβριο του 333 π.Χ., με μέρος των τριάκοντα ταλάντων και δέκα τριήρων που διέθεσαν οι πέρσες ναύαρχοι στο βασιλιά Άγη ΙΙΙ<sup>16</sup>. Τα φοινικικά και ελληνικά πληρώματα των δέκα τριήρων λογικά θα αριθμούσαν περί τους 2.000 άνδρες, ενώ οι έλληνες μισθοφόροι του Δαρείου που διέφυγαν από την Ισού υπολογίζονται σε 4.000.

Η δύναμη κάποιων χιλιάδων ανδρών είναι δυνατόν να αποβιβάστηκε στη Φαλάσαρνα συνοδευόμενη από ναυπηγούς, οι οποίοι σε συνεργασία με φαλασάρνιους μηχανικούς σχεδίασαν το πρωτότυπο λιμάνι που φέρει σχήμα κώθωνα. Οι κώθωνες προσδιορίζουν μία τεχνητά σκαμμένη λιμενολεκάνη πίσω από την ακτή, η οποία ενωνόταν με τη θάλασσα μέσω διαύλου λαξευμένου στο βράχο. Η εφεύρεση αυτής της ακτομηχανικής αποδίδεται στους Φοίνικες, όπως συμπεραίνεται από τα λιμενικά έργα στην Μόττα της Σικελίας (6ος αι. π.Χ.)<sup>17</sup> και στην Καρχηδόνα της Τυνησίας (2ος αι. π.Χ.)<sup>18</sup>.

Η φυσική λιμνοθάλασσα που προϋπήρχε στην Φαλάσαρνα μεταμορφώθηκε σύντομα σε εκμεταλλεύσιμη λιμενολεκάνη χωρητικότητας περίπου δέκα πολεμικών πλοίων (Εικ. 1). Δύο φυσικά ρήγματα στα βράχια της ακτής κόπηκαν και λαξεύθηκαν δημιουργώντας μακρά κανάλια, επιτρέποντας στη θάλασσα να εισχωρήσει στο εσωτερικό της λεκάνης. Το βαθύτερο κανάλι χρησιμοποιήθηκε ως δίαυλος των πλοίων, η πύλη του οποίου έκλεινε με αλυσίδα. Το αποτύπωμα χάλκινης αλυσίδας βρέθηκε πάνω σε βράχους το 2013, πλησίον της πύλης του λιμανιού<sup>19</sup>. Το δεύτερο κανάλι χρησίμευσε για την ανανέωση των υδάτων και την αποφυγή συσσώρευσης λάσπης στον πυθμένα του λιμανιού. Μακρές αποβάθρες δημιουργήθηκαν με λαξευμένους ισόδομους λίθους και προβόλους με διαμπερή οπή στην ακμή τους για το δέσιμο των πλοίων<sup>20</sup>. Έξι λίθινες δέστρες έχουν ανασκαφεί μέχρι σήμερα. Η κατασκευή τους φέρει την σφραγίδα της ελληνικής αρχιτεκτονικής και τεχνολογίας. Ένα ψηλό τείχος υψώθηκε για την προστασία του λιμανιού από την αμυντικά ευάλωτη πλευρά του κάμπου της Φαλάσαρνας, το οποίο στη συνέχεια συνδέθηκε με ενδιάμεσα τείχη με τα μακρά τείχη στη βάση της ακρόπολης. Τα σημεία συνένωσης των ενδιάμεσων τειχών ενισχύθηκαν με τουλάχιστον έξι αμυντικούς πύργους, σχηματίζοντας έτσι ένα κλειστό λιμάνι, όπως ακριβώς το περιέγραφαν οι αρχαίοι γεωγράφοι<sup>21</sup>. Παρόμοια τεχνική χρησιμοποιήθηκε στα λιμάνια της Τύρου και της Σιδώνας, τα οποία περιγράφει ο Σκύλακας με τις φράσεις *λιμὴν κλειστὸς και λιμένα ἔχουσα ἐντὸς τείχους*<sup>22</sup>. Το λιμάνι της Τύρου περικλειόταν από τα γνωστά πανίσχυρα φοινικικά τείχη της πόλης που συνέχιζαν στη θάλασσα.

13. Spyridakis 1977, 306. Perlman 1992. Perlman 1996. Chaniotis 1996. Perlman 1999. Chaniotis 2004. Perlman 2004a. Perlman 2004β. Κριτζάς 2004. Κριτζάς 2004-2009. Chaniotis 2005. Κριτζάς 2010. Κριτζάς 2011. Martinez 2012. Perlman 2014. Gagarin – Perlman 2016.

14. Willets 1955, 37.

15. Burn 1952, 82.

16. Αρριανός, ΙΙ 13.4. Διόδωρος, 17.48.2. Κούρτιος, 4.1.40. Sekunda 2004-2009β, 597. Χατζηδάκη 2015, 132.

17. Isserlin 1971.

18. Blackman 1982. Hurst 1994, κεφ. 4.

19. Χατζηδάκη 2015, 131.

20. Hadjidaki 2001.

21. Σκύλακας 47. Διονύσιος του Καλλιφώντος 118-122. Σταδιασμός 336.

22. Σκύλακας 104.

Πίσω από το πολεμικό λιμάνι της Φαλάσαρνας κατασκευάστηκε ένας μικρότερος λιμενίσκος με κρηπίδωμα μήκους 30 μ., στους λίθους του οποίου έχει αποτυπωθεί η αρχαία στάθμη των υδάτων<sup>23</sup>. Πιθανόν εξυπηρετούσε τον χώρο των νεωρίων<sup>24</sup>. Εδώ, το 2016-2017 ανασκάφηκε νεωλκείο μήκους 10 μ., αποτελούμενο από σειρά παραλληλόγραμμων λιθοπλίνθων με κλίση 10° (Εικ. 5).

Ένα στοιχείο που συνάδει με την ιστορική ερμηνεία παρουσίας των Φοινίκων στην περιοχή προέρχεται από την ύπαρξη ενός μεγαλόπρεπου λίθινου θρόνου ύψους 2 μ. με ανάγλυφη παραστάδα κιονίσκου στην πλάτη, που κοσμεί την ελληνοιστική νεκρόπολη της Φαλάσαρνας. Πρόκειται για αναθηματικό μνημείο αφιερωμένο στη Θεά των Φοινίκων Ασάρτη, προστάτιδα της γονιμότητας και του πολέμου<sup>25</sup>. Ο Ιταλός αρχαιολόγος Α. Di Vita, σε σχετική μελέτη του, συνδέει το θρόνο με την μακρόχρονη παρουσία των Φοινίκων στη θαλάσσια περιοχή της δυτικής Κρήτης. Καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «Φοινίκες ναυτικοί ή Έλληνες ναυτικοί με φοινικική κουλτούρα λάξουσαν τους θρόνους της Φαλάσαρνας και δεν είναι σύμπτωση ότι σε αυτή την περιοχή έχουμε έναν κώθωνα, πολύ γνωστό τύπο λιμανιού στον φοινικικό κόσμο της Δύσης»<sup>26</sup>. Οι επαφές και ανταλλαγές μεταξύ των δύο λαών ανάγονται στα βάθη των αιώνων και συνεχίστηκαν σε όλη την διάρκεια των ελληνοιστικών χρόνων, όπως πιστοποιείται από τα ανασκαφικά ευρήματα της «οικίας εμπόρου» που αναφέρονται παρακάτω.

Όλα τα οικοδομήματα διακοσμήθηκαν με περίτεχνα κυμάτια και περιτένεια, κορωνίδες της αρχαίας ελληνικής τέχνης. Μακρά τείχη μήκους 550 μ. ανυψώθηκαν επίσης στη βάση της ακρόπολης, σε μερικά σημεία διπλά, τα οποία ενισχύθηκαν με τετράγωνους προμαχώνες και συνδέθηκαν με τα οχυρωματικά έργα του λιμανιού. Η ακρόπολη στον λόφο κοσμήθηκε με ναό αφιερωμένο στην Αρτέμιδα-Δίκτυννα και άλλα δημόσια κτήρια. Φαίνεται ότι οι φαλασάρνιοι μηχανικοί με το ανθρώπινο δυναμικό τους πέτυχαν την αρχιτεκτονική τελειότητα, χρησιμοποιώντας την γενναιοδωρία των περσικών χορηγιών, την σπαρτιατική στρατιωτική ηγεμονία και αντλώντας επιρροές από τη φοινικική και ελληνική τέχνη.

Μετά το 330 π.Χ. η ναυτική υπεροχή της Φαλάσαρνας στο Αιγαίο άρχισε να διαφαίνεται, όπως εξάλλου αναγράφεται στο κείμενο της στήλης της Τυλίου *Ἀγείσθων... κατά θάλασσαν οι Φαλασάρνιοι...* Στους τρεις αιώνες που ακολούθησαν την συνθήκη ειρήνης με την Πολυρρήνια (290-275 π.Χ.), η Φαλάσαρνα ανθίζει οικονομικά και συμμετέχει στην πολιτισμική ανάπτυξη της Κρήτης, η οποία εξελίσσεται ταυτόχρονα σε όλο το νησί. Ένα τιμητικό θέσπισμα εντυπωσιακής επιγραφής που βρήκε η Guarducci στη Φαλάσαρνα αναγράφει *ὑπὲρ βασιλέως Πτολεμαίου καὶ Βερενίκης, Θεῶν Εὐεργετῶν, Φαλασαρνίων ἢ πόλις, Θεοῖς Μεγάλοις*<sup>27</sup> τεκμηριώνει ότι στα μέσα του 3ου αι. π.Χ. η πόλη είχε ήδη αναπτύξει σχέσεις με την δυναστεία των Πτολεμαίων. Ένα από τα χάλκινα βέλη που βρέθηκαν στην περιοχή του λιμανιού φέρει επιγραφή στην κεφαλή με το μονόγραμμα *ΒΕ* της βασίλισσας της Αιγύπτου Βερενίκης Β' (Εικ. 6). Το μονόγραμμα χαραχθηκε στα βέλη κρητών τοξοτών το 246 π.Χ. προς τιμήν του γάμου της με τον Πτολεμαίο Γ' (267-221 π.Χ.) με τον οποίο έμειναν γνωστοί ως *Θεοὶ Εὐεργέτες*. Το βέλος της Φαλάσαρνας προφανώς ανήκε σε φαλασάρνιο τοξότη που συμμετείχε στο κρητικό μισθοφορικό σώμα των Πτολεμαίων στον Γ' Συριακό πόλεμο (246-241 π.Χ.) και το μετέφερε μαζί του στην επιστροφή. Παρόμοια κρητικά βέλη με το χάραγμα *ΒΕ*, τα οποία βρέθηκαν στο Χαλίντ Τζεμπέλ της βόρειας Συρίας, πόλη-φρούριο των Σελευκιδών στις όχθες του ποταμού Ευφράτη, στηρίζουν το ιστορικό αυτό γεγονός<sup>28</sup>. Πτολεμαϊκή επιρροή υπήρχε και σε άλλες πόλεις της δυτικής Κρήτης, όπως την Ελεύθερα<sup>29</sup> και την Απτέρα<sup>30</sup>. Μισθοφόροι από όλες σχεδόν τις κρητικές πόλεις υπηρετούσαν στην Αίγυπτο, όπως και στα ελληνοιστικά βασίλεια<sup>31</sup>, επί δύο αιώνες.



Εικ. 5 Το νεωλκείο της Φαλάσαρνας, 3ος αι. π.Χ.



Εικ. 6 Χάλκινο βέλος τοξότη με εγχάρακτο ΒΕ, 246-240 π.Χ.

23. Frost - Hadjidaki 1990, 525.

24. Οι ανασκαφές στην συγκεκριμένη περιοχή είναι συνεχιζόμενες, προκειμένου να τεκμηριωθεί η χρήση του χώρου ως ναυπηγείου.

25. Frost 1995, 19.

26. Di Vita 1992-1993.

27. *ICr II*, IX.2.

28. Sekunda 2017, 85.

29. *ICr II*, XII.25.

30. *ICr II*, σ. 11.

31. Griffith 1935. Willets 1955, 247.



Εικ. 7 Τρισδιάστατη φωτογραφία της «οικίας εμπόρου» το 2017 από Α. Νακάση.



Εικ. 8 Καρχηδονιακός ενσφράγιστος αμφορέας, 3ος αι. π.Χ.

Ταυτοχρόνως με την οικονομική ανάπτυξη και την εξωτερική πολιτική της, μεταξύ του 260 και 200 π.Χ. η Φαλάσαρνα συμμετείχε στις πανελλαδικές εκδηλώσεις των Πυθίων στους Δελφούς και των Ασκληπιείων στην Επίδαυρο. Τα ονόματα των θεωροδόκων που βρέθηκαν χαραγμένα σε επιγραφές πιστοποιούν την συμμετοχή και συνεισφορά της πόλης στα πανελλήνια μυστήρια. Εκπρόσωπος θεωροδόκος της Φαλάσαρνας για τους επισήμους των Δελφών είχε ορισθεί ο *Πολύαινος Γεραισίου*<sup>32</sup>, ενώ για τους απεσταλμένους της Επιδαύρου εκπρόσωπος των Φαλασαρνίων ήταν ο *Άνδροκλής Έπιγένευσ*<sup>33</sup>.

Κατά την διάρκεια του 3ου και 2ου αι. π.Χ. η Φαλάσαρνα αυξάνει το εμπόριό της με τα οινοπαραγωγικά νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου, όπως η Χίος, η Πεπάρηθος, η Θάσος, η Ρόδος, η Κως και η Κέρκυρα, καθώς και με τις πόλεις της Ερυθραίας και της Κνίδου στα μικρασιατικά παράλια. Τα κεραμικά ευρήματα που προέρχονται από την λατύπη των πύργων και από τον πυθμένα του λιμανιού κοντά στις προκυμαίες, ιδιαίτερα τα θραύσματα εισηγμένων οξυπύθμενων αμφορέων, τεκμηριώνουν την ευρεία εμπορική σχέση τους<sup>34</sup>. Τα πλοία της εκτελούσαν το διαμετακομιστικό εμπόριο οίνου συμπληρώνοντας ταυτόχρονα και την δική τους παραγωγή, όπως συμπεραίνεται από το δημόσιο οινοποιείο που ανασκάφηκε πλησίον του λιμανιού<sup>35</sup>. Το συγκρότημα περιλαμβάνει τέσσερις αποθηκευτικούς χώρους με εντυπωσιακή δόμηση και διακόσμηση περιτένειας, καθώς και οινοποιείο με ληνό και πιεστήρια του 3ου-2ου αι. π.Χ. Η ισχυρή δόμηση των αποθηκών με την επένδυση υδροκονιάματος υποδεικνύει τη σημασία φύλαξης και προστασίας του πολύτιμου περιεχομένου τους. Προφανώς πρόκειται για εμπορεύματα τροφών, λάδι ή κρασί. Γύρω από τα πιεστήρια βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, πιθάρια, αμφορείς εγχώριας και εισηγμένης παραγωγής και δοχεία συλλογής υγρών. Η πρόσφατη ανακάλυψη αμφορέων με λαβές που φέρουν τη σφραγίδα ΦΑ στην αρχαία Αιγιλία Αντικυθήρων, πόλη που βρισκόταν υπό την κυριαρχία της Φαλάσαρνας, τεκμηριώνει την τοπική παραγωγή οίνου και αγγείων, ίσως προς εξαγωγή<sup>36</sup>.

Γύρω στο 259-250 π. Χ. η Φαλάσαρνα συμπορεύεται με δεκαοκτώ άλλες κρητικές πόλεις, όπως και η Ελεύθερνα, και συμπεριλαμβάνεται στη συνθήκη της Κνωσού με την Μίλητο<sup>37</sup>. Παράλληλα, αυξάνεται το εμπόριο οίνου με την Έφεσο και την Κνίδο, το οποίο φαίνεται να συνεχίζεται μέχρι τα μέσα του 1ου αι. π.Χ., ίσως με μία μικρή καμπή γύρω στο 200 π.Χ. Αμφορείς της ονομαζόμενης «ομάδας του Νικάνδρου», που παράγονται στην Έφεσο<sup>38</sup>, αφθονούν στη Φαλάσαρνα. Μία πρόσφατη μελέτη και ανάλυση εκατό δειγμάτων αμφορέων από τον αρχαιολόγο Δρα P. Valle επιβεβαίωσε το μέγεθος της εξάπλωσης του εμπορίου της μέχρι τα μικρασιατικά παράλια, την Ιταλία, την Σικελία και την Κυρηναική σε όλη τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων<sup>39</sup>.

Αμφορείς του 4ου-2ου αι. π.Χ. από την Βόρεια Αφρική και την Συροπαλαιστίνη βρέθηκαν στο συγκρότημα της «οικίας εμπόρου», παραπλεύρως της εισόδου του λιμανιού, η ανασκαφή του οποίου ξεκίνησε το 2017 και είναι συνεχιζόμενη. Από το εσωτερικό τεσσάρων δωματίων προήλθε ένας θησαυρός ευρημάτων, αποτελούμενος μεταξύ άλλων από αποθηκευτικούς πίθους, μεγάλα λίθινα ιγδία, χάλκινα κοσμήματα, πενήντα νομίσματα, αιχμές δοράτων, οινοχόες, αλιευτικά βάρη και εμπορικούς αμφορείς (Εικ. 7). Δύο ενσφράγιστοι αμφορείς βρέθηκαν στο στρώμα του 4ου αι. π.Χ. και έχουν φοινικική προέλευση από την Καρχηδόνα ή την Σικελία (Εικ. 8)<sup>40</sup>. Ένας τρίτος αμφορέας προέρχεται από τη Συροπαλαιστίνη και φέρει σπάνια κυκλική σφραγίδα στην μία λαβή

32. Perlman 1995, 129.

33. *ICr* IV, 1 96 12-13. Perlman 1995, 143, σημ. 62.

34. Hadjidaki – Iniotakis 2000.

35. Χατζηδάκη 2015, 698.

36. Johnston et al 2012. Τσαραβόπουλος 2014, 289.

37. Kaverau – Rehm 1914, 140.

38. Lawall 2014.

39. Valle 2016.

40. Sciallano – Sibella 1991.

με ανάγλυφο το Φοινικικό Δ<sup>41</sup>. Τα νομίσματα που βρέθηκαν στην «οικία εμπόρου» είναι ως επί το πλείστον της Φαλάσαρνας, αλλά μεταξύ αυτών βρέθηκαν κάποια της Πολυρρήνιας, ένα αργυρό της Ελεύθερνας, καθώς και αρκετά άλλα που δεν έχουν ακόμη ταυτισθεί. Στην ανατολική εξωτερική πλευρά του κτίσματος διαπιστώθηκε η ύπαρξη πλακόστρωτου δαπέδου, όπου εδράζεται μεγάλο λίθινο πιεστήριο. Συμπερασματικά, υπάρχουν ενδείξεις για την χρήση του συγκεκριμένου χώρου ήδη από την αρχαϊκή εποχή μέχρι και τον 2ο αι. π.Χ., οπότε καταστράφηκε, ίσως στον πόλεμο με την Κυδωνία το 185/4 π.Χ.

Εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι σε στρώμα καταστροφής του β' ημίσεος του 3ου αι. π.Χ. ανασκάφηκαν μελαμβαφή θραύσματα αγγείων με ανάγλυφες παραστάσεις θεών και ηρώων, που απαντούν στα έκτυπα εμβλήματα των υψηλών ραβδωτών αμφορέων από τη Φαλάσαρνα, ενώ ραβδωτά αγγεία από τοπικό πηλό συναντάμε συχνά στις ανασκαφές<sup>42</sup>. Στην ανασκαφή του 2017 αποκαλύφθηκε στον χώρο εξωτερικά του κυκλικού πύργου, κοντά σε αναθηματικό βάζο, ένα σύνολο 103 μελαμβαφών οστράκων, που ανήκουν σε αμφορέα με ανάγλυφες παραστάσεις Απόλλωνα κιθαρωδού και Ηρακλή με κέρβερο, και εγχάρκτη διακόσμηση λευκών κισσόφυλλων γύρω από τον λαιμό<sup>43</sup>. Είναι αξιοσημείωτο ότι μεγάλος αριθμός αμφορέων αυτού του τύπου, που έχουν βρεθεί στην Κρήτη μέχρι σήμερα, προέρχεται από την Φαλάσαρνα (Εικ. 9)<sup>44</sup>. Η κατασκευή τους αποδίδεται σε τοπικά εργαστήρια της Κισάμου από τα τέλη του 4ου μέχρι τα τέλη του 3ου αι. π.Χ. Είναι πολύ πιθανό η παραγωγή τους να γινόταν σε εργαστήρια της Φαλάσαρνας και η κατευθείαν εξαγωγή τους στην Αλεξάνδρεια<sup>45</sup>.

Αργυρά νομίσματα από την Κόρινθο και το Άργος, που χρονολογούνται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ., ανασκάφηκαν στην περιοχή της οχυρωματικής πύλης του λιμανιού και επιβεβαιώνουν τις εμπορικές σχέσεις με τις προαναφερθείσες πόλεις, που είχαν ξεκινήσει από τον 6ο π.Χ. αι. ή και νωρίτερα. Άλλα νομίσματα που προέρχονται από την Αίγινα και το Μεταπόντιο τεκμηριώνουν τις διεθνείς συναλλαγές της πόλης. Νομίσματα κρητικών πόλεων, όπως της Κυδωνίας, της Πολυρρήνιας, της Απτέρας, και της Ελεύθερνας, που βρέθηκαν στη Φαλάσαρνα, προβάλλουν το τοπικό δίκτυο εμπορικών επαφών και αποκαλύπτουν πως οι εμφύλιοι πόλεμοι δεν επηρέασαν σημαντικά την εμπορική δραστηριότητα<sup>46</sup>.

Στην περίοδο των αρχών του 2ου αι. π.Χ. πρέπει να ανήκει το νόμισμα της Ελεύθερνας στην Εικ. 10. Βρέθηκε σε επιφανειακό στρώμα στο χώρο του λιμανιού και είναι πιθανόν προϊόν εμπορικής συναλλαγής με τη Φαλάσαρνα. Απεικονίζει την δαφνοστέφανη κεφαλή του Δία (;), ενώ στον οπισθότυπο παριστάνεται ο Απόλλωνας λυρωδός καθιστός σε ομφαλό και τριγύρω το επιγράφημα ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΙΩΝ. Στο δεξιό χέρι κρατά σφαιρικό αντικείμενο, φέρει τόξο και φαρέτρα στον ώμο, μια λύρα είναι ακουμπισμένη στον ομφαλό, ενώ ένα μονόγραμμα είναι χαραγμένο κοντά στο γόνατό του. Το νόμισμα χρονολογήθηκε από τον Καθηγητή Μ. Στεφανάκη στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Πρόκειται μάλλον για συμμαχική κοπή μεταξύ Ελεύθερνας και Απτέρας, όταν οι δύο πόλεις συνήψαν συνθήκη... και πολέμω και ειρήνας τὸν ἅπαντα χρόνον...<sup>47</sup> και η Απτέρα κόβει παρόμοιους τύπους σε αργυρά τριώβολα<sup>48</sup>.

Την περίοδο αυτή η Φαλάσαρνα βρίσκεται σε πόλεμο με την Κυδωνία (185/4 π.Χ.)<sup>49</sup>, με αποτέλεσμα την καταστροφή αρκετών κτηρίων της, ενώ η Απτέρα με την Ελεύθερνα αναπτύσσουν στρατιωτικές σχέσεις, ίσως κατά της επεκτατικής



Εικ. 9 Μελαμβαφής ραβδωτός αμφορέας με επίθετο έμβλημα Έρως τοξότη από τη Φαλάσαρνα. Μουσείο Κισάμου (ΜΚ 9354), μέσα 3ου αι. π.Χ.



Εικ. 10 Χάλκινο νόμισμα Ελεύθερνας με δαφνοστέφανη κεφαλή και καθήμενο Απόλλωνα λυρωδό. Επιγράφημα ΕΛΕΥΘΕΡΝΑΙΩΝ, 2ος αι. π.Χ.

41. Ο αμφορέας φέρει τον αριθμό ανασκαφής ΦΑ 33.888 και αποτελείται από 100 όστρακα με θαλάσσια ιζήματα που απαιτούν χρόνο για καθαρισμό και συγκόλληση. Η σφραγίδα αναγνωρίστηκε από τον Δρ. Α. Wilson-Wright τον οποίο ευχαριστώ ιδιαίτερα.

42. Frost – Hadjidaki 1990.

43. Το αγγείο φέρει τον αριθμό ανασκαφής ΦΑ 33720 και βρίσκεται στη συντήρηση.

44. Μαρκουλάκη 2000.

45. Γεωργιάδου 1994, 145.

46. Από το σύνολο νομισμάτων που ανασκάφηκε το 2018 από την «οικία εμπόρου» πολλά μας είναι άγνωστα ακόμη. Βρίσκονται στην συντήρηση.

47. Πετροπούλου 1991, 68. Chaniotis 1996, 38.

48. Στεφανάκη-Στρατική 2008, 88.

49. Ίσως αυτός είναι ο λόγος που δεν συμπεριελήφθησαν στον κατάλογο των πόλεων που συνήψαν συνθήκη με τον Ευμένη του Περγάμου το 183 π.Χ.

πολιτικής της Κυδωνίας. Παρόλα αυτά οι εμπορικές συναλλαγές της Φαλάσαρνας με τις κρητικές πόλεις δεν φαίνεται να επηρεάζονται. Αντίθετα αυξάνονται. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα θραύσματα αμφορέων που βρέθηκαν στο οινοποιείο και ταυτίζονται με αυτούς της Γόρτυνας, της Ιεράπετρας και ίσως της Κνωσού. Οι αμφορείς αυτοί ανήκουν στην κατηγορία της ονομαζόμενης East Cretan Cream Ware<sup>50</sup>. Είναι γνωστό ότι η Ιεράπετρα είχε παραγωγή οίνου κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο και η ανεύρεση των δοχείων της στη Φαλάσαρνα ενισχύουν το τοπικό στοιχείο εμπορικής δραστηριότητας μεταξύ των κρητικών πόλεων<sup>51</sup>.

Οι ανασκαφικές έρευνες στη Φαλάσαρνα δίνουν την εικόνα μιας ελληνιστικής πόλης με ανθηρή οικονομία, διεθνείς σχέσεις και εμπορικές συναλλαγές, παρ' όλες τις συχνές γεωλογικές μεταβολές που υπέστη, πέντε καταβυθίσεις και ταυτόχρονη ανύψωση της στάθμης των υδάτων, καθώς και τρεις ή περισσότερες ισχυρές σεισμικές δονήσεις<sup>52</sup>. Ο πόλεμος με την Κυδωνία (185 π.Χ.) ίσως την κατέβαλε οικονομικά και σε ανθρώπινο δυναμικό, παρόλο που μόλις δώδεκα χρόνια αργότερα, το 171 π.Χ., απέστειλε μαζί με την Κνωσό 3.000 μισθοφόρους στον μακεδόνα βασιλιά Περσέα με αρχηγούς τον Σώσσο και τον Σύλλα.

Ύστερα από απότομη ανοδική πορεία το 333 π.Χ., η οποία την ισχυροποίησε για 265 χρόνια, ακολούθησε η απότομη πτώση της Φαλάσαρνας. Η φραγή της εισόδου του στομίου του λιμανιού από ογκόλιθους και η ανάλυση των στρωματογραφικών ιζημάτων και της κεραμικής οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι η πόλη αρχικά καταστράφηκε από τους Ρωμαίους το 69-67 π.Χ., κατά την έναρξη της γνωστής εκστρατείας τους κατά των κρητών πειρατών<sup>53</sup>. Ο στρατηγός Μέτελλος ξεκίνησε την καταστολή της Κρήτης αρχίζοντας από τη Φαλάσαρνα, ως την πρώτη ισχυρή κρητική πόλη στον θαλάσσιο δρόμο του ρωμαϊκού εκστρατευτικού στόλου.

Όσοι από τους εναπομείναντες 5.000 κατοίκους διασώθηκαν και προτίμησαν να μην μεταναστεύσουν, επιχωμάτωσαν τα κατεστραμμένα κτήρια και οικοδόμησαν επάνω τους με πρόχειρες κατασκευές. Μέσα στον επόμενο αιώνα το ερειπωμένο λιμάνι της επιχώθηκε γρήγορα, και το 66 μ.Χ. θάφτηκε κάτω από τόνους θαλασσίων αποθέσεων από τσουνάμι που δημιούργησε ο ισχυρός σεισμός κατά την βασιλεία του Κλαυδίου Νέρωνα<sup>54</sup>. Τα παλιρροϊκά κύματα άφησαν ένα στρώμα πάχους 15 εκ., το οποίο σήμερα είναι ορατό στην στρωματογραφική διάταξη των ανασκαφικών τομών της περιοχής του λιμανιού, και χρονολογήθηκαν με αρχαιολογικά και ραδιομετρικά δεδομένα<sup>55</sup>.

Τέλος, το 365 μ.Χ. ένας νέος τεκτονικός παροξυσμός υπολογιζόμενου μεγέθους 8,9 ρίχτερ, ανύψωσε απότομα, σε διάρκεια δευτερολέπτων, ολόκληρη την δυτική Κρήτη κατά 6-9 μ., με αποτέλεσμα οι παραλιακές πόλεις και τα λιμάνια της να βρεθούν στη στεριά εκατοντάδες μέτρα μακριά από την παλαιά ακτή. Τα παλιρροϊκά κύματα αυτή τη φορά άφησαν μόνο λίγα εκατοστά θαλασσίων αποθέσεων, τα οποία βρίσκουμε συνήθως στα υψηλότερα σημεία των λιμενικών εγκαταστάσεων, εξαιτίας της απότομης ανύψωσης τοπικά κατά 6,6 μ., πριν προλάβει να εισέλθει δυναμικά το καταστροφικό κύμα<sup>56</sup>. Το 2008 βρέθηκε μαρμάρινη κεφαλή πρωτότυπου αναθηματικού αγάλματος φυσικού μεγέθους σφηνωμένη σε τοίχιο, επάνω σε κατάλοιπα των αποθέσεων του σεισμού του 365 μ.Χ.<sup>57</sup>. Ο σεισμός αυτός ερήμωσε την Φαλάσαρνα, με συνέπεια την τελική εγκατάλειψή της από τους ελάχιστους κατοίκους της και την διασπορά τους προς την ενδοχώρα, μακριά από την επικίνδυνη παραλιακή ζώνη. Ο ίδιος σεισμός κατέστρεψε και την Κίσαμο<sup>58</sup> την Ελεύθερνα<sup>59</sup> και άλλες πόλεις της δυτικής Κρήτης.

Η συνοπτική εικόνα που παρουσιάσαμε μέχρι τώρα εξέθεσε τα κοινά στοιχεία των πόλεων της Φαλάσαρνας και της Ελεύθερνας: δύο δωρικά φύλα, με αφετηρία τους προϊστορικούς χρόνους, εξελίχθηκαν σε ισχυρές ελληνιστικές πόλεις-κράτη με διεθνές εμπόριο και επαφές με τους λαούς της μεσογειακής λεκάνης και της Ανατολής, και καταστράφηκαν μαζί από την ιμπεριαλιστική Ρώμη το 69-67 π.Χ.

Ωστόσο, πολλά ερωτήματα τα οποία απασχολούν την επιστημονική κοινότητα παραμένουν αναπάντητα, ιδιαίτερα για την πόλη της Ελεύθερνας: Ποια ήταν η σχέση τους με τον Μινωικό πολιτισμό; Ποια ήταν τα αίτια της απότομης οικοδομικής ανάπτυξης με στρατιωτική αρχιτεκτονική; Ποια ήταν η έκταση των εμπορικών σχέσεων; Υπήρχε τοπική παραγωγή οίνου; Ποιες ήταν οι σχέσεις με την πειρατεία; Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι πειρατικές δραστηριότητες των εν γένει κρητικών πόλεων, γεγονός το οποίο σύγχρονοι ερευνητές ερμηνεύουν ως πρόσχημα για την ρωμαϊκή επέμβαση στο νησί<sup>60</sup>. Οι αρχαιολογικοί χώροι της Φαλάσαρνας και της Ελεύθερνας είναι τεράστιοι και μόνο μικρά σχετικά τμήματα έχουν ανασκαφεί. Στη Φαλάσαρνα η αρχαιολογική σκαπάνη έχει αγγίξει αποσπασματικά τμήματα του νεκροταφείου και των λιμενικών

50. Vogeikoff-Brogan 2014, 41, 76. Boileau-Whitbread 2014, 82-86, Table 4.

51. Παπαδάκης 2000, 123.

52. Pirazzoli et al. 1992.

53. Pirazzoli et al. 1992. Hadjidaki 2001, 159.

54. Hadjidaki 1988, 474. Guidoboni et al. 1994, 193-194. Papadopoulos 2011.

55. Pirazzoli et al. 1992.

56. Pirazzoli et al. 1992, 387-390. Guidoboni et al. 1994. Dominey-Howes et al. 1998, 343-352. Stefanakis 2006. Stefanakis 2010. Papadopoulos 2011, 81.

57. Χατζηδάκη 2015, 130.

58. Stiros – Papageorgiou 2001. Stiros et al. 2004. Stefanakis 2010.

59. Θέμελης 2002, 76.

60. Perlman 1999. De Suza 1999. Sekunda – De Suza 2007, 343.

εγκαταστάσεων. Ένας πρόσθετος λόγος είναι ότι οι αρχαιολογικές έρευνες συνήθως σταματούν στην παραλία της εκάστοτε περιοχής, ενώ στην Κρήτη, λόγω της σεισμικότητας και της απότομης ανύψωσης του δυτικού της άκρου, πολλές περιοχές βρίσκονται κάτω από τη θάλασσα. Το αυτό ίσως ισχύει και για την Ελεύθερνα.

Βέβαια, η αρχαία Ελεύθερνα, χτισμένη πάνω σε ψηλό λόφο που προσφέρει φυσική οχύρωση, απέχει από την θάλασσα περίπου 9-10 χλμ. Εν τούτοις, η κοιλάδα που απλώνεται μπροστά της εξυπηρετεί την απευθείας πρόσβαση προς τα βόρεια παράλια της Κρήτης, όπου τοποθετείται το πιθανό επίγειό της στον Σταυρωμένο.

Η παράκτια και υποθαλάσσια ζώνη όπου βρίσκεται η σημερινή περιοχή του χωριού «Σταυρωμένος» βρίθκει αρχαίων καταποντισμένων κτηρίων των ιστορικών χρόνων, αλλά λίγο βαθύτερα προς το πέλαγος έχω εντοπίσει κατά την διάρκεια κολύμβησής μου κτίσματα των μινωικών χρόνων. Η δομή τους ήταν παρόμοια με αυτή των βυθισμένων κατασκευών στο Σταλό Κυδωνίας, των μεσομινωικών χρόνων: αποτελούνταν από ποταμίσιους λίθους σε δύο ή τρεις οριζόντιες στρώσεις συνδεδεμένες μεταξύ τους με πηλό<sup>61</sup>. Ίσως από το λιμάνι αυτό να γινόταν το εμπόριο της Ελεύθερνας με τα νησιά του Αιγαίου.

Εν κατακλείδι, ενώ το παρελθόν της Φαλάσαρνας ήταν ανέκαθεν συνδεδεμένο με τη θάλασσα, το ιστορικό παρελθόν της Ελεύθερνας ίσως βρίσκεται στο βυθό της θάλασσας αναμένοντας την ανάδυσή του.

## Βιβλιογραφία

**Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1996:** Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. 1996. *Ο Νομός Χανίων μέσα από τα μνημεία του από τα Προϊστορικά Χρόνια έως τη Ρωμαϊοκρατία*, Αθήνα.

**Γεωργιάδου 1994:** Γεωργιάδου, Α. 1994, Θραύσμα έκτυπου εμβλήματος με παράσταση του Ακταίωνα, στο Θ. Καλπαξής – Α. Furtwangler – Α. Schnapp et al., *Ελεύθερνα, Τομέας II.2, Ένα ελληνιστικό σπίτι («Σπίτι Α») στη θέση Νησί, Ρέθυμνο*, 138-150.

**Θέμελης 2002:** Θέμελης, Π. Γ. 2002, *Αρχαία Ελεύθερνα. Ανατολικός Τομέας*, Αθήνα.

**Καλπαξής 1991:** Καλπαξής, Θ., *Ελεύθερνα, Τομέας II.1, Ρέθυμνο*.

**Κριτζάς 2004:** Κριτζάς, Χ. 2004, Νέο τεμάχιο συνθήκης Λυττίων και Ολουντίων του 111/110 π.Χ. από τη Χερσόνησο, στο *Πεπραγμένα Θ' Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α' 5, Ηράκλειο, 267- 272.

**Κριτζάς 2004-2009:** Κριτζάς, Χ. 2004-2009, Κρητικές επιγραφές II, *ΗΟΡΟΣ* 17-21, 545-566.

**Κριτζάς 2010:** Κριτζάς, Χ. 2010, Φοινικήια γράμματα: Νέα αρχαϊκή επιγραφή από την Έλτυνα, στο Γ. Ρεθεμνιωτάκη – Μ. Εγγλέζου, *Το γεωμετρικό νεκροταφείο της Έλτυνας, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρητολογικών Σπουδών* 4, Ηράκλειο, 1-23.

**Κριτζάς 2011:** Κριτζάς, Χ. 2011, Αναθηματική επιγραφή στους Κωρήτες, στο F. Carinci – N. Cucuzza – P. Militello – O. Palio (επιμ.), *Kretes Minoïdos, Tradizione e identità minoica tra produzione artigianale, pratiche cerimoniali e memoria del passato, Studi in onore di Vincenzo La Rosa, (Studi di Archeologia cretese X)*, Padova, 477-490.

**Μαρκουλάκη 1997:** Μαρκουλάκη, Σ. 1997, Αγγεία με ανάγλυφα εμβλήματα από την Κρήτη, στο *Ελληνιστική κεραμική από την Κρήτη*, Χανιά, 72-106.

**Μαρκουλάκη 2000:** Μαρκουλάκη, Σ. 2000, Στήλη Τυλίου, στο *Πεπραγμένα του Η' Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 1996*, Ηράκλειο, 239-257.

**Μυτιληναίου 1997:** Μυτιληναίου, Δ. 1997, Προανακτορική κεραμική από τη θέση «Ψαθί Κυδωνίας», *Κρητική Εστία* 6, 195-236.

**Παπαδάκης 2000:** Παπαδάκης, Ν. 2000, Σφραγίσματα αμφορέων από την ελληνιστική πόλη στον Τρυπητό της Σητείας στην Κρήτη, *Τεκμήρια* 5, 113-126.

**Πετροπούλου 1991:** Πετροπούλου, Α. 1991, Συνθήκη Απτεραίων και Ελευθερναίων, στο Θ. Καλπαξής, *Ελεύθερνα II.1*, 51-68.

**Σταμπολίδης 1994:** Σταμπολίδης, Ν. Χρ. 1994, *Ελεύθερνα. Τομέας III.2. Γεωμετρικό - αρχαϊκό νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας*, Ρέθυμνο.

**Σταμπολίδης – Καρέτσου 1998:** Σταμπολίδης, Ν. Χρ. – Καρέτσου, Α. (επιμ.) 1998, *Κατάλογος Έκθεσης: Ανατολική Μεσόγειος: Κύπρος - Δωδεκάνησα - Κρήτη. 16ος-6ος αιώνες π.Χ.*, Ηράκλειο.

**Στεφανάκη – Στρατίκη 2007-2008:** Στεφανάκη, Β. Ε. – Στρατίκη, Κ. Α. 2007-2008, Ο Απόλλωνας στα νομίσματα της Ελεύθερνας. Ερμηνευτική Προσέγγιση, *Ευλιμένη* 8-9, 81-106.

**Τσαραβόπουλος 2004-2009:** Τσαραβόπουλος, Α. 2004-2009, Η επιγραφή IG V 1, 948 και οι ενεπίγραφες μολυβδίδες του κάστρου των Αντικυθήρων, *ΗΟΡΟΣ* 17-21, 327-348.

**Τσαραβόπουλος 2017:** Τσαραβόπουλος, Α. 2017, *Αντικύθηρα: Ταξίδι στην ιστορία του μικρού νησιού* [https://aristomenis.messinios.blogspot.com/2017/04/blog-post\\_19.html](https://aristomenis.messinios.blogspot.com/2017/04/blog-post_19.html)

61. Φωτίου 1975. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη 1996, 13-14. Μυτιληναίου 1997. Χατζηδάκη 2003.

Περισσότερα κτίσματα της ίδιας ή παρόμοιας δόμησης έχουν εντοπισθεί κατά μήκος των βόρειων ακτών της δυτικής Κρήτης και περιγράφονται στον τόμο *The Minoan Shipwreck at Pseira*, INSTAP Academic Press (υπό έκδοση).

- Τσαραβόπουλος κ.ά. 2010:** Τσαραβόπουλος, Α. – Αλεξανδρίδου, Α. – Τσιλογιάννη, Π. 2010, Ελληνιστική Αιγίλια. Πόλη υπό τον έλεγχο της Φαλάσαρνας; Οι πρόσφατες ανακαλύψεις από το νησί των Αντικυθήρων και οι σχέσεις του με τη δυτική Κρήτη, στο Μ. Ανδριανάκης – Μ. Βλαζάκη – Ι. Ταχίλη (επιμ.), *Πρακτικά Α΄ Συνάντησης για το Αρχαιολογικό έργο στην Κρήτη, Ρέθυμνο, 28-30 Νοεμβρίου 2008*, 555-561.
- Τσαραβόπουλος κ.ά. 2014:** Τσαραβόπουλος, Α. – Φράγκου, Ε. – Τσιλογιάννη, Π. – Αλεξανδρίδου, Α. 2014, Ελληνιστική κεραμική από την αρχαία Αιγίλια και τη Φαλάσαρνα. Συγκριτική παρουσίαση, στο *Η΄ Επιστημονική Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Ιωάννινα 5-9 Μαΐου 2009*, Ιωάννινα.
- Φωτίου 1975:** Φωτίου, Κ. 1975, Η Αρχαία Κυδωνία, *ΑΕ*, 41-53.
- Χανιώτης 2006:** Χανιώτης, Α. 2006, Προσδιορισμοί ταυτότητας στην ελληνιστική Κρήτη, στο *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, 9-24.
- Χατζηδάκη 2015:** Χατζηδάκη, Ε. 2015, Πρόσφατα ευρήματα στο λιμάνι της αρχαίας Φαλάσαρνας, στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης, Πρακτικά της 3ης Συνάντησης. Ρέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013*, τ. Β΄, 127-134.
- Ala'eddine 2003:** Ala'eddine, A. 2003, Hellenistic Stamped Amphora from Beirut, *Archaeology & History in Lebanon* 17, 109-119.
- Blackman 1982:** Blackman, D. 1982, Ancient Harbours in the Mediterranean, *IJNA* 11, 79-104, 185-211.
- Blackman – Rankov 2013:** Blackman, D. – Rankov, B. 2013, *Shipheds of the Ancient Mediterranean*, Cambridge.
- Broodbank – Kiriati 2007:** Broodbank, C. – Kiriati, E. 2007, The First 'Minoans' of Kythera Revisited: Technology, Demography, and Landscape in the Prepalatial Aegean, *AJA* 111, 241-274.
- Brule 1978:** Brule, P. 1978, *La piraterie cretoise hellenistique*, Paris.
- Burn 1952:** Burn, A. R. 1952, Notes on Alexander's Campaigns, 332-330, *JHS* 72, 81-91.
- Chaniotis 1996:** Chaniotis, A. 1996, *Die Verträge zwischen kretischen Poleis in der hellenistischen Zeit*, Stuttgart.
- Chaniotis 2004:** Chaniotis, A. 2004, From Communal Spirit to Individuality: The Epigraphic Habit in Hellenistic and Roman Crete, στο *Creta Romana e Protobizantina. Atti del Congresso Internazionale, Iraklion, 23-30 settembre 2000*, Padova, 75-87.
- Chaniotis 2005:** Chaniotis, A. 2005, The Great Inscription, its Political and Social Institutions and the Common Institutions of the Cretans, στο E. Greco – M. Lombardo (επιμ.), *La Grande iscrizione di Gortyna. Centoventi anni dopo la scoperta. Atti del Convegno Internazionale di Studi sulla Messarà, Scuola Archeologica Italiana di Atene, Atene - Haghi Dekka 25-28 maggio 2004*, TRIPODES 4, Athens, 175-194.
- De Souza 1998:** De Souza, P. 1998, Late Hellenistic Crete and the Roman conquest, στο Kavanagh, W. G. – Kurtis, M. (επιμ.), *POST-MINOAN CRETE: Proceedings of the First Colloquium on Post-Minoan Crete held by the British School at Athens and the Institute of Archaeology, University College London, 10-11 November 1995*, *British School at Athens Studies* 2, 112-116.
- De Souza 1999:** De Souza, P. 1999, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge.
- Di Vita 1992-1993:** Di Vita, A. 1992-1993, I Fenici a Creta. Kommos, I 'Troni di Astarte' a Phalasarna e la Rota 'Delle Isole, *ASAtene* 60-61, 175-203.
- Dominey-Howes et al. 1998:** Dominey-Howes, D. T. M. – Dawson A. G. – Smith, D. E. 1998, *Late Holocene Coastal Tectonics at Phalasarna, Western Crete: a Sedimentary Study*, *Geological Society of London Special Publications* 146, 341-350.
- Frost 1973:** Frost, H. 1973, The Offshore Island Harbours at Sidon and other Phoenician Sites in the Light of New Evidence, *IJNA* 2, 75-94.
- Frost 1995:** Frost, H. 1995, Harbours and Proto-Harbours: Early Levantine Engineering, στο V. Karageorghis – D. Michaelides (επιμ.), *Cyprus and the Sea*, Nicosia, 1-22.
- Frost 1997:** Frost, F. J. 1997, Tectonics and History at Phalasarna, στο S. Swiny – R. L. Hohlfelder – H. W. Swiny (επιμ.), *Res Maritimae: Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity*, 107-115.
- Frost 2004:** Frost, H. 2004, Byblos and the sea, στο C. Doumet-Serhal – A. Rabate – A. Resek (επιμ.), *Decade: A Decade of Archaeology and History in the Lebanon*, Beirut, 316-347.
- Frost – Hadjidaki 1990:** Frost, F. J. – Hadjidaki, E. 1990, Excavations at the Harbor of Phalasarna in Crete: the 1988 Season, *Hesperia* 59.3, 513-527.
- Gabrielsen 2005:** Gabrielsen, V. 2005, Piracy and the Slave Trade, στο A. Erskine (επιμ.), *A Companion to the Hellenistic World*, 398-404.
- Gagarin – Perlman 2016:** Gagarin, M. – Perlman, P. 2016, *The Laws of Ancient Crete c. 650-400 BCE*, New York.
- Griffith 1935:** Griffith, G. T. 1935, *The Mercenaries of the Hellenistic World*, Cambridge.
- Guarducci 1939:** Guarducci, M. 1939, *Inscriptiones Creticae. Opera et Consilio Frederici Halbherr Collectae II. Tituli Cretae Occidentalis*, Roma.
- Guidoboni et al. 1994:** Guidoboni, E. – Comastri, A. – Traina, G. 1994, *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century*, Rome.
- Hadjidaki 1988:** Hadjidaki, E. 1988, Preliminary Report of Excavations at the Harbour of Phalasarna in West Crete, *AJA* 92, 463-479.



- Hadjidaki 2001:** Hadjidaki, E. 2001, The Roman Destruction of Phalasarna, στο N. J. Higham (επιμ.), *Archaeology of the Roman Empire. A Tribute to the Life and Works of Professor Barri Jones*, BAR-IS 940, Oxford, 155-166.
- Hadjidaki 2004:** Hadjidaki, E. 2004, Ancient Greek Harbours on Crete, στο *Τρίτο Πανελλήνιο Συνέδριο Λιμενικών Έργων*, Εργαστήριο Λιμενικών Έργων/ΕΜΠ, Αθήνα, 353-362.
- Hadjidaki – Iniotakis 2000:** Hadjidaki, E. – Iniotakis, P. 2000, Hellenistic Ceramics from Phalasarna found from 1986-1990, *AncW* 31.3, 54-73.
- Hurst 1994:** Hurst, H. R. 1994. *Excavations at Carthage. The British Mission*, vol. II.1, *The Circular Harbour, North Side. The Site and Finds Other than Pottery*, London.
- Isserlin 1971:** Isserlin, B. S. J. 1971, New Light on the “Cothon” at Motya, *Antiquity* 45, 178-186.
- Johnston et al. 2012:** Johnston, A. A. – Quercia, A. – Tsaravopoulos, A. – Bevan, A. – Conolly, J. 2012, Pots, Piracy, and Aigila: Hellenistic Ceramics from an Intensive Survey of Antikythera, Greece, *BSA* 107, 247-272.
- Kaverau – Rehm 1914:** Kaverau, G. – Rehm, A. 1914, *Das Delfinion in Milet*, I.3, 140A, Berlin.
- Lawall 2004:** Lawall, M. L. 2004, Archaeological Context and Aegean Amphoras Chronologies. A Case Study of Hellenistic Ephesos, στο J. Eiring – J. Lund (επιμ.), *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean, Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002*, Aarhus, 177-182.
- Lawall 2007:** Lawall, M. 2007, Hellenistic Stamped Amphora Handles, στο V. Mitsopoulos-Leon – C. Lang-Auinger (επιμ.), *Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos*, 2. Teil, *Funde klassischer bis römischer Zeit, Forschungen in Ephesos* IX.2/3, 48-53.
- Lawall 2014:** Lawall, M. 2014, Amphoras and Amphora Production at Ephesus, *JRA* 27, 841-847.
- Liestøl-Hadjidaki 2020:** Liestøl, G.-Hadjidaki, E. 2020, Quasi-Mixed Reality in Digital Cultural Heritage. Combining 3D Reconstructions with Real Structures on Location—The Case of Ancient Phalasarna, στο H. Kremers (επιμ.) *Digital Cultural Heritage*, 423-432.
- Martinez-Fernandez 2012:** Martinez-Fernandez, A. 2012, *Επιγραφές Πολυρρήνιας, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου* 103, Αθήνα.
- Papadopoulos 2011:** Papadopoulos, G. 2011, *A Seismic History of Crete. Earthquakes and Tsunamis 2000 BC-2011 AD*, Athens.
- Perlman 1992:** Perlman, P. 1992, One Hundred-Cityed Crete and the “Cretan *Politeia*”, *CP* 87, 193-205.
- Perlman 1995:** Perlman, P. 1995, ΘΕΩΡΟΔΟΚΟΥΝΤΕΣ ΕΝ ΤΑΙΣ ΠΟΛΕΣΙΝ. Panhellenic Epangelia and Political Status, στο M. H. Hansen (επιμ.), *Sources for the Ancient Greek City-State. Acts of the Copenhagen Polis Centre 2*, 113-163.
- Perlman 1996:** Perlman, P. 1996, Πόλις υπήκοος. The Dependent *Polis* and Crete, στο M. H. Hansen (επιμ.), *Introduction to an Inventory of Poleis. Acts of the Copenhagen Polis Centre 3*, 233-287.
- Perlman 1999:** Perlman, P. 1999, “KRETES AEI LEISTAI? The Marginalization of Crete in Greek Thought and the Role of Piracy in the Outbreak of the First Cretan War, στο V. Gabrielsen – P. Bilde – T. Engberg-Pedersen – L. Hannestad – J. Zahle (επιμ.), *Hellenistic Rhodes: Politics, Culture, and Society*, 132-161.
- Perlman 2004α:** Perlman, P. 2004, Writing on the Walls. The Architectural Context of Archaic Cretan Laws, στο L. Day – M. S. Mook – J. D. Muhly (επιμ.), *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference*, Philadelphia, 181-197.
- Perlman 2004β:** Perlman, P. 2004, Tinker, Tailor, Soldier, Sailor: The Economies of Archaic Eleutherna, Crete, *CIAnt* 23, 95-136.
- Perlman 2014:** Perlman, P. Of Battle, Booty, and (Citizen) Women: A “New” Inscription from Archaic Axos, Crete, *Hesperia* 79, 79-112.
- Pirazzoli et al. 1992:** Pirazzoli, P. A. – Ausseil-Badie, J. – Giresse, P. – Hadjidaki, E. – Arnold, M. 1992, Historical Environmental Changes at Phalasarna Harbor, West Crete, *Geoarchaeology* 7.4, 371-392.
- Savignoni – de Sanctis 1901:** Savignoni, L. – de Sanctis, V. 1901, Esplorazione Archeologica delle Provincie Occidentali di Creta, *MonAnt* 11, 286-550.
- Sciallano – Sibella 1991:** Sciallano, M. – Sibella, P. 1991, *Amphores, comment les identifier? Aix-en-Provence*.
- Sekunda 2004-2009α:** Sekunda, N. 2004-2009, A Late Archaic Inscription from Phalasarna, Crete, *HOPOS* 17-21, 589-593.
- Sekunda 2004-2009β:** Sekunda, N. 2004-2009, The Date and Circumstances of the Construction of the Fortifications at Phalasarna, *HOPOS* 17-21, 595-600.
- Sekunda 2017:** Sekunda, N. 2017, Cretan Arrowheads Struck with a BE Monogram, στο E. Minchin – H. Jackson (επιμ.), *Text and the Material World: Essays in Honour of Graeme Clarke, Studies in Mediterranean Archaeology*, 81-90.
- Spyridakis 1977:** Spyridakis, S. 1977, Cretans and Neocretans, *CJ* 72, 299-307.
- Stampolidis 1990:** Stampolidis, N. Chr. 1990, Eleutherna on Crete: An Interim Report on the Geometric-Archaic Cemetery, *BSA* 85, 375-403.
- Stampolidis 2016:** Stampolidis, N. Chr. 2016, *Museum of Ancient Eleutherna Guide, Mediterranean Archaeological Society, Rethymno*.
- Stefanakis 2006:** Stefanakis, M. I. 2006, Natural Catastrophes in the Greek and Roman World: Loss or Gain? Four Cases of Seaquake-Generated Tsunamis, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 6, 61-88.

- Stefanakis 2010:** Stefanakis, M. I. 2010, Western Crete: From Captain Spratt to Modern Archaeoseismology, *Geological Society of America Special Paper* 471, 67-78.
- Stiros – Papageorgiou 2001:** Stiros, S. C – Papageorgiou, S. 2001, Seismicity of Western Crete and the Destruction of the Town of Kisamos at AD 365: Archaeological Evidence, *Journal of Seismicity* 5, 381-397.
- Stiros et al. 2004:** Stiros, S. C. – Papageorgiou, S. – Markoulaki, S. 2004, Το στρώμα καταστροφής του σεισμού του 365 μ.Χ. ως χαρακτηριστικός ορίζοντας στην Κρήτη και την Ανατολική Μεσόγειο, στο A. Di Vita – M. Liviadotti – I. Symiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina*, Padova, 427-444.
- Valle 2017:** Valle, P. 2017, *The Hellenistic Transport Amphoras from the Excavation at the Harbour of Phalasarna: New Data for the Study of the Economy of Crete before the Roman Conquest*. <https://honorfrostfoundation.org/wp/wp-content/uploads/2017/08/Pasquale-Valle-Final-Report-The-Hellenistic-Trasport-Amphoras-From-The-Excavation-At-The-Harbour-Of-Phalasarna.pdf>.
- Van Effenterre 1937:** Van Effenterre, H. 1937, A propos du serment des Drériens, *BCH* II, 327-332.
- Vogeikoff-Brogan 2004:** Vogeikoff-Brogan, N. 2004, The Late Hellenistic Period in East Crete, στο L. P. Day – M. S. Mook – J. D. Muhly (επιμ.), *Crete Beyond the Palaces: Proceedings of the Crete 2000 Conference*, Philadelphia, 213-220.
- Vogeikoff-Brogan 2014:** Vogeikoff-Brogan, N. 2014, *Mochlos III: The Late Hellenistic Settlement. The Beam-Press Complex, Prehistoric Monographs* 48, Philadelphia.
- Willetts 1955:** Willetts, M. A. 1955. *Aristocratic Society in Ancient Crete*, Westport.
- Willetts 1965:** *Ancient Crete: A Social History. From Early Times until the Roman Occupation*, London.



# ΕΛΕΥΘΕΡΡΑ

MUSEUM & EXCAVATION



ISBN 978-618-00-1858-5



9 786180 018585